

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРИУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

До захисту допустити:

В.о. завідувача кафедри

 Ірина ДЕСНОВА

(підпис) (ПІБ завідувача кафедри)

«08» січня 2024р.

**«ПРОФЕСІЙНА СПРЯМОВАНІСТЬ ПСИХОЛОГІВ ПІД
ЧАС ВІЙНИ»**

Кваліфікаційна робота
здобувача
другого(магістерського)
рівня вищої освіти
освітньо-професійної програми
«Практична психологія»
Кондратенко Ганни Сергіївни

Науковий керівник:
Пучина О. В., доцент, кандидат
психологічних наук

Рецензент: Застело А.О., кандидат
психологічних наук, доцент
кафедри соціальної роботи та
психології НУ "Запорізька
політехніка"

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою 92 А

Секретар ЕК Анастасія ВАГАБОВА

«20» лютого 2024 р.

Київ – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ ПСИХОЛОГІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ В ПСИХОЛОГІЧНІЙ ТЕОРІЇ І ПРАКТИЦІ.....	9
1.1 Сутність професії психолога, його роль та завдання.....	9
1.2 Зміст і структура професійної спрямованості психолога.....	11
1.3 Специфіка професійної спрямованості психолога в умовах війни.....	33
Висновки до розділу 1.....	40
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ І ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ ПСИХОЛОГІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ.....	42
2.1 Обґрунтування процедури і методик експериментального дослідження..	42
2.2 Аналіз результатів дослідження.....	54
Висновки до розділу 2.....	67
ВИСНОВКИ.....	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	72
ДОДАТКИ.....	82

ВСТУП

В умовах запровадження військового стану в країні, соціальної нестабільності, посилення міграційних процесів все більш актуальною постає проблема удосконалення професійної діяльності психологів. Ця проблема зумовлена необхідністю надання психологічних послуг великій кількості населення через системне зростання соціальної напруженості в українському суспільстві.

Професійний простір потребує психологів, здатних успішно й ефективно знаходити та реалізовувати себе в суперечливому соціумі. Становлення і розвиток психолога як фахівця постає як психологічна проблема, що потребує активного розроблення та вирішення. Усе вищенаведене приводить до висновку про **актуальність** дослідження проблеми професійної спрямованості психолога в сучасних соціальних умовах як комплексного феномену.

Аналіз наукових джерел свідчить про те, що проблема професійної спрямованості особистості знайшла певне відображення у працях таких українських психологів як Ж. Вірна, Л. Карамушка, С. Максименко, В. Семиченко, М. Ткалич. Зокрема, В. Панок приділяв увагу вивченню й обґрунтуванню психологічних досліджень в умовах війни, де наголошував на особливому значенні вивчення ролі професійної спрямованості психологів в структурі їхньої професійної діяльності.

В останні роки питання становлення і розвитку професійної спрямованості майбутніх фахівців досліджували М. Дідух, Т. Івашкова, М. Марусинець, А. Мельник, С. Тихолаз, М. Шерман та ін. Разом із тим, проблема аналізу професійної спрямованості психологів під час війни, у тому числі у контексті впливу на неї професійних деформацій, так і не знайшла достатнього відображення в науковій психологічній літературі.

Таким чином, маємо важливу проблему теорії і практики психологічної науки, яка потребує розв'язання. **Актуальність** дослідження зумовлена

недостатнім аналізом психологічних особливостей професійної спрямованості психологів під час війни та нагальною потребою в пошуку засобів запобігання професійних деформацій психологів, що здійснюють свою діяльність в умовах військового стану. Виходячи з актуальності цієї проблеми та недостатності її розробки нами було визначено тему дослідження «Професійна спрямованість психологів під час війни».

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати й емпірично дослідити особливості професійної спрямованості психолога, що здійснюють свою діяльність під час війни.

Завдання дослідження:

1. Теоретично проаналізувати та описати: поняття, зміст і структуру професійної спрямованості психологів.

2. Охарактеризувати особливості професійної спрямованості психологів під час війни.

3. Емпіричним шляхом визначити особливості професійної спрямованості психологів під час війни

4. Розробити і випробувати програму запобігання та подолання професійних деформацій у психологів, що здійснюють свою діяльність під час війни.

5. Емпірично дослідити ефективність розробленої програми запобігання та подолання професійних деформацій психологів, що працюють під час війни.

Об'єкт дослідження: професійна спрямованість психологів.

Предмет дослідження: зміст і особливості професійної спрямованості психологів під час війни.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні, що стан, спричинений війною в Україні призводить до деформації професійної спрямованості психологів.

Під час теоретичного вивчення проблеми дослідження та дослідно – експериментальної роботи було використано низку **методів дослідження:**

теоретичні: аналіз наукових джерел, порівняльний (для порівняння різних наукових поглядів); феноменологічний (для уточнення сутності, змісту й особливостей базових понять дослідження); систематизація й узагальнення теоретичних положень (для з'ясування стану розробленості проблеми дослідження у психологічній теорії та практиці); емпіричні: психодіагностичні методики дослідження професійної спрямованості; анкетування, бесіду, інтерв'ювання, спостереження (для виокремлення особливостей професійної спрямованості психолога); методи математичної статистики (для узагальнення та унаочнення результатів експериментального дослідження).

У ході емпіричного дослідження використано наступні психодіагностичні методики: методика діагностики професійної спрямованості (орієнтаційна анкета Б. Басса); опитувальник визначення провідного типу мотивації; методика «Опитувальник професійної деформації» (розробник В. Медведєв); методика «Діагностика самооцінки психічних станів» Г. Айзенка.

База дослідження: штат психологічної служби, що працює у громадській організації «Земля Родина» у м. Вінниця.

Наукова новизна роботи:

- вперше: виокремлено і проаналізовано специфіку професійної спрямованості психологів в умовах війни;
- розроблено: програму запобігання та подолання професійних деформацій у психологів, що здійснюють свою діяльність під час війни;
- дістали подальшого розвитку: погляди на розвиток професійної спрямованості психологів з урахуванням появи професійних деформацій.

Теоретична значущість роботи – у застосуванні методології компетентнісного підходу для вивчення становлення і розвитку професійної спрямованості психологів.

Практична значення отриманих результатів полягає у розробці актуальної програми із запобігання та подолання професійних деформацій

психологів, що працюють під час війни, а також – у наданні практичних рекомендацій щодо розвитку професійної спрямованості психологів при їх роботі в умовах військового стану.

Результати дослідження можуть бути використані у процесі фахової підготовки майбутніх психологів в закладах вищої освіти, серед практикуючих психологів в умовах формальної і неформальної післядипломної освіти.

Апробація результатів роботи. Результати дослідження доповідались: на Міжнародній науковій конференції «Пріоритетні наукові розробки у сфері педагогіки» м. Ченхостова, Республіка Польща 1 – 2 листопада 2023 року.

Публікації. Результати дослідження публікувались:

- у збірнику Міжнародної наукової конференції «Пріоритетні наукові розробки у сфері педагогіки» м. Ченхостова, Республіка Польща 1 – 2 листопада 2023 року (DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-366-8-5>)
- у збірнику наукових праць «Магістерські студії психолого-педагогічного факультету МДУ»

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел, який охоплює 80 найменувань, 2 додатки (на 6 сторінках). Загальний обсяг роботи складає 82 сторінки, із них обсяг основного тексту становить 66 сторінок. Робота містить 7 таблиць та 5 рисунків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ ПСИХОЛОГІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ

1.1. Сутність професії психолога, його роль та завдання

Методологічна основа дослідження зумовлена особливостями предмета вивчення проблеми, який вимагає застосування: діяльнісного, компетентнісного, когнітивного та системного підходів у їхній діалектичній єдності щодо розгляду психологічної спрямованості психологів під час війни. З найбільш відомих концепцій психологічного аналізу діяльності слід зазначити функціонально-алгоритмічний підхід, метод структурного аналізу та структурно-алгоритмічний підхід.

У дисертаційному дослідженні української вченої М. Ткалич висвітлено такі соціально-психологічні функції організацій, які впливають на професійну діяльність її співробітників:

- соціально-статусна функція (завжди в організації можна визначити статус кожного члена, адже у різних організаціях та сама посада, рівень доходу може мати різну «вагу»);

- функція соціального захисту (захист працівників у різних життєвих і професійних ситуаціях, що залежить від економічних можливостей організації);

- ідентифікаційна функція (співробітники організації є членами спільноти, які мають корпоративну культуру) [60].

Проблема визначення сутності професії психолога та його ролі постає у наукових дослідженнях у різних ракурсах, що визначають змісту цього феномену. В якості основних складових сутності фігурують: цілепокладання, самоусвідомлення, саморегуляція, рефлексія психолога як фахівця. Роль психолога зумовлена процесом становлення фахівця, що включає в себе засвоєння фахових психологічних умінь і навичок, необхідних для успішного виконання професійної діяльності.

У сучасному світі професія психолога стає все більш актуальнішою і затребуваною, у зв'язку з тим, що вона спрямована на вивчення поведінки особистості, її психічних процесів та їх впливу на життя та розвиток всього суспільства.

Вивчення та аналіз професії психолога передбачає розгляд її як системного, багатомірного і багаторівневого явища, що постійно і динамічно розвивається. Водночас, виходячи з конкретних практичних задач щодо проведення психологічного аналізу професійної діяльності психолога – слід звернути увагу на певні специфічні особливості особистості (з точки зору практично орієнтованих форм, методів, прийомів тощо).

Результати теоретичного узагальнення психологічних праць з організаційної психології (Л. Карамушка [22], В. Панок [44], М. Ткалич [59; 60]) доводять, що професійну діяльність психолога прийнято розглядати у двох аспектах:

1. Психолого-спеціальному – психолог вживає заходів, що спрямовані на вирішення функціональних завдань і професійних обов'язків. За таких умов професійна взаємодія з клієнтами здійснюється на особистісному рівні, де діють психологічні закони соціальної психології та психологічні механізми активності соціальних груп людей.

2. Професійно-адміністративному – професійна діяльність психолога спрямована на виконання посадових завдань, до яких входить надання психологічної допомоги, психологічний супровід, консультування тощо.

В. Семиченко досліджуючи структуру особистості в професійній діяльності відзначає, що вона має в собі інтегровані підсистеми стимуляції, стабілізації, саморегуляції, й індикації психічних процесів. Саме дією та взаємодією цих підсистем, на думку вченої, зумовлені такі характеристики особистості, як сталість, спрямованість та активність [52].

Українські дослідниці Л. Басс і Н. Волинець зазначають, що сучасний психолог має розвивати у собі комунікативні риси особистості: вміння

розуміти інших людей і коректно впливати на них. Як фахівець він повинен уміти працювати з різними людьми, розумітися на їхніх індивідуально-типологічних особливостях [1].

Ю. Кашлюк виокремлює такі важливі для психолога емоційні прояви особистості, як невимушеність, природність і щирість при спілкуванні з іншими, опірність стресу, емоційна стабільність, здатність до емпатії і співпереживання. До необхідних вольових якостей психолога, на думку вченої, слід віднести: наполегливість, терплячість, самовладання [24].

Цікавою для нашого дослідження є позиція С. Кузікової, яка визначила провідні психологічні механізми саморозвитку особистості психолога, які здійснюють вплив на його професійну діяльність – це, ідентифікація, інтерналізація, інтеріоризація, рефлексія та екстеріоризація [31].

Механізм ідентифікації сприяє здійсненню саморозвитку. Ідентифікація визначена як емоційно-когнітивний процес пізнання і ототожнення себе як суб'єкта. Відзначимо, що поняття ідентифікації як центрального механізму формування здатності Я-суб'єкта до саморозвитку ще використовувалося в ортодоксальному психоаналізі. Вчена трактує це поняття як процес ототожнення суб'єктом себе з іншим індивідом або групою на підставі усталеного емоційного зв'язку [32]. Зауважимо, що ідентифікація в найзагальнішому розумінні характеризує процес емоційного, етнічного, національного, культурного та іншого самоототожнення людини з іншою людиною або соціальною групою.

З точки зору С. Кузікової, розглянуті механізми саморозвитку об'єднує механізм інтерналізації, який активізує організацію саморозвитку саме як усвідомленого процесу змін у розвитку особистості. Так під «інтеріоризацією» вчена розуміє формування в ході онтогенезу внутрішніх структур психіки людини завдяки засвоєнню зовнішніх структур міжособистісних відносин. Це формування опосередковує процес становлення особистості, до того ж, це ще й формування «Я-концепції» і способів взаємодії особистості із собою і оточуючою реальністю [32].

Рефлексія також є одним з важливих ознак психолога, оскільки вона включає в себе самопізнання ним внутрішніх власних психічних станів.

Екстеріоризація визначає механізм результативного саморозвитку, оскільки характеризується винесенням у зовнішній світ результатів професійної діяльності психолога [32].

Отже, нами з'ясовано, що проблема саморозвитку та його механізмів у контексті професійної діяльності психолога є надзвичайно багатогранною. Психологи слушно наголошують на ймовірності психічної напруженості і появі синдрому професійного вигорання при переході від одного етапу професійного розвитку до іншого.

До провідних особистісних характеристик психолога українські дослідниці Т. Дуткевич і О. Савицька відносять здатність до емпатії, що характеризується умінням розуміти стан клієнтів. Водночас, важливим є і вміння зберігати необхідне дистанціювання в роботі над проблемою клієнта. При недотриманні цього правила, як зазначили вчені, у психолога виникає психічний стан, насичений відчуттями емоційної втоми, деперсоналізацією і редукцією професійних досягнень, що стає передумовою професійної деформації особистості [16].

В. Панок зазначає, що кожний психолог має отримати загальнопсихологічну теоретичну підготовку (тобто оволодіти загальнонауковими знаннями), яка передбачає оволодіння знаннями з історії психології, загальної психології, психофізіології, психології особистості, окремих галузей психологічної науки (інженерної психології, соціальної, вікової психології тощо). Результатом такої підготовки стане наявність сформованої системи психологічних знань [43].

За результатами теоретичного аналізу тлумачимо сутність професії психолога як набуту характеристику фахівця психологічної галузі, що характеризується цілісністю, неповторністю, здатністю та прагненням до саморозвитку і саморегуляції.

Узагальнюючи наукові психологічні дослідження в сфері психології праці (А. Вознюк [7], О. Креденцер [30], Мазяр та В. Кириченко [33], І. Щербакова [69]) та організаційній психології (М. Діденко [11], І. Заїка [17], О. Ігнатович [21], О. Пучина [49], М. Ткалич [60], Z. Adigüzel & E. Kuloğlu [73]), варто виокремити наступні ключові аспекти професії психолога, які регулюються не тільки законодавчо, а й конкретними етичними нормами і правилами професійної поведінки:

1) Усвідомлення психічних процесів людини: сутнісною характеристикою професії психолога є намагання всебічно зрозуміти яким чином функціонують свідомість та підсвідомість особистості. Психологи вивчають пізнавальні процеси особистості: увагу, сприйняття, мислення, пам'ять, емоційно-вольові якості, а також процеси її взаємодії з оточуючими людьми та навколишнім середовищем.

2) Психологічне консультування та психотерапія: надання індивідуальних і групових консультацій та психологічної підтримки клієнтам з метою їх розуміння себе як особистості, допомагаючи їм в розробці стратегій розв'язання проблем та розвитку соціально-психічного благополуччя, з метою покращення якості їх власного життя.

3) Діагностика та оцінка: психологи здійснюють оцінку психологічного стану клієнтів з застосування стандартизованих методик та тестів, з метою виявлення психологічних проблем і визначення шляхів їх розв'язання. Психологу не рекомендовано давати індивідуальні поради і виголошувати судження без достовірних знань про обстежуваного або ситуацію, в якій той перебуває [47].

4) Організація професійної комунікації та міжособистісних стосунків: психологи допомагають клієнтам покращувати навички спілкування, знаходити шляхи вирішення конфліктів та сприяють формуванню здорових відносин в соціальних спільнотах.

5) Надання допомоги в особистісному розвитку клієнтові: психологи можуть працювати з клієнтами з метою сприяння їхньому

особистісному розвитку, допомагаючи кожній людині краще зрозуміти себе, свої цінності та життєві орієнтири.

6) Надання допомоги в подоланні стресу та тривожності: психолог допомагає клієнтові виявити та зрозуміти джерело його психоемоційного стану, розробляє стратегію, що спрямована на його подолання, складає план дій для запобігання деструктивного впливу в майбутньому. Робота психолога в залежності від стану клієнта може включати взаємодію разом із психіатром.

7) Робота з різними віковими групами дітей, молоді і дорослих: психологи спеціалізуються в роботі з дітьми, підлітками, молоддю та дорослими, враховуючи особливості розвитку та потреби кожної з цих груп населення.

8) Етика та професійна поведінка: дотримання правил і високих стандартів етики та професійної поведінки, забезпечуючи конфіденційність та повагу до прав та гідності клієнтів. Найважливішою умовою професійної діяльності психолога з клієнтом та його найближчим соціальним оточенням є дотримання закріплених етичних норм в Етичному кодексі Товариства психологів України [47, с. 46].

9) Наукова діяльність та дослідження: сутність професії психолога включає в себе проведення науково-дослідних робіт щодо розширення бази знань психології, а також розробку нових теорій, методів та практик надання психологічної допомоги. Психологи збирають дані опитувань й анкетувань респондентів, розробляють методики експериментів, апробують нові психодіагностичні методики.

Як наголошують О. Бондаренко [74], Н. Чепелєва [64], Т. Яценко [72] у процесі професійної діяльності психологу дуже часто доводиться грати певні ролі з метою досягнення психотерапевтичного або соціально-корекційного ефекту. Психолог у професійній ситуації часто може бути відстороненим від власних професійних ролей, також йому потрібно вміти ними свідомо керувати.

Роль психолога – це комплекс з функцій, обов'язків та відповідальності, які фахівець в галузі психології виконує в межах власної професійної діяльності. Роль психолога може бути різною та залежить від конкретної сфери його роботи і функціональних обов'язків. До прикладу, психолог може виконувати такі ролі як освітянин, тренер, тьютор, ментор, організатор, консультант, профайлер, управлінець тощо.

Особистісні аспекти психології ролей висвітлені в рольових теоріях особистості, серед яких теорія символічного інтеракціонізму (Дж.-Г. Мід), теорія психодрами (Г. Лейтц) та трансакційний аналіз (Е. Берн). З позиції теорії символічного інтеракціонізму виконання фахівцем ролі має велике значення для її особистісного розвитку, формуванню психічної діяльності, появі нових соціальних потреб.

До прикладу, якщо психолог виконує роль організатора чи управлінця, то до його організаційно-психологічних характеристик слід віднести:

- а) соціально-демографічні (вік, стать, родинний стан, наявність дітей) ;
- б) індивідуально-психологічні (особистісні характеристики, здатність до саморозвитку, креативний організаційний потенціал);
- в) організаційно-професійні (рівень освіти, стаж діяльності, стаж роботи на посаді, кваліфікаційна категорія, відзнаки) [26; 27].

За цією роллю у психолога виникає спрямованість особистості на розвиток креативного потенціалу. Психолого-організатор чи управлінець може виступити певним «агентом змін» у розв'язанні проблеми клієнта.

Особливостями професійної діяльності психолога є:

- 1) постійне перебування психолога в правовому полі з обмеженим маневруванням в межах дозволених законом професійних дій, що є чітко регламентованими;
- 2) надзвичайна соціальна значущість професії;
- 3) об'єктом професійної діяльності є людина, її психічне здоров'я та життя.

Аналізуючи модель функціонування професіонала-психолога, обґрунтовану в працях українських науковців і психологів (Л. Карамушка [22], Н. Чепелева [64]), зауважимо, що треба виокремити його особистісні та професійні якості, які зумовлюють всебічний розвиток психолога як професіонала, містять вимоги щодо професійно важливих якостей, а також характеризують певні особистісні риси. До таких особистісних і професійних якостей віднесемо наступні:

1. Психологічна грамотність як інтегрально-інтелектуальна риса особистості фахівця психологічної сфери, яка орієнтована на оволодіння психологічними знаннями, уміннями, компетенціями та нормативами у сфері професійної комунікації. Вона має прояв в загальній культурі, ерудиції, обізнаності й інформативності щодо різноманітних явищ психічної діяльності як з погляду наукового пізнання, так і з погляду життєвого досвіду людини; а також припускає оволодіння системою засобів, технік професійної діяльності.

2. Психологічна компетентність як відображення наявності предметно-специфічних знань, що дозволяє приймати ефективні професійні рішення. Стійкість психолога до негативного впливу чинників зовнішнього і внутрішнього середовища, здатність протистояти інформації, почувати себе при цьому зручно і комфортно, є однією з ознак професіоналізму.

3. Рефлексія як особистісна якість психолога, яка полягає у відстеженні цілей, процесу та результатів власної професійної діяльності щодо формування власної професійної психологічної свідомості, а також усвідомленні напрямів майбутнього професійного зростання.

4. Потреба в самоактуалізації особистості як спрямованість на професійне зростання та пізнання своєї особистості та особистості інших.

5. Емоційна стійкість, яка є чинником і проявом стану психічного здоров'я психолога у кризових ситуаціях, під час психічних навантажень і перенавантажень.

6. Саморегуляція як професійно-важлива якість психолога, що є ознакою психологічної здатності та психологічної готовності до результативної професійної діяльності.

7. Здатність до емпатії як сприйняття і розуміння внутрішнього світу іншої людини, її прихованих емоцій та переживань.

8. Толерантність у глобальному вимірі як детермінанта психологічного здоров'я [75]; як моральна властивість психолога, що характеризує терпиме ставлення до інших людей незалежно від їхньої етнічної, національної або культурної приналежності, у тому числі терпиме ставлення до чужих поглядів, висловлювань, характери тощо [38].

9. Соціальний інтелект як психологічна характеристика, як спеціальна здатність розуміти самого себе, оточення, усвідомлювати появу взаємин, прогнозувати перебіг міжособистісних подій на основі індивідуально-особистісних характеристик учасників комунікацій.

10. Професійне мислення як характеристика мисленевої діяльності психолога в контексті його професіоналізації та набуття професійної майстерності.

У дисертаційному дослідженні Н. Гури [10, с. 45] описано складові кар'єрного потенціалу фахівця, які ми взяли за основу складових професії сучасного психолога.

Психофізіологічна складова враховує вікові характеристики і особливості, гендерні стереотипи і поведінку, наявний стан фізичного і психічного здоров'я самого психолога, а також його властивості нервової системи (збудження, гальмування, динаміку перебігу емоційних станів). Ця складова також враховує розвинуту здатність психолога до саморефлексії та високу адаптивність.

Індивідуально-особистісна складова психолога-професіонала включає:

а) індивідуальні властивості і якості, що сприяють або перешкоджають професійному зростанню;

б) особистісні характеристики, у тому числі змістові та ціннісні компоненти (мотивація до успішної діяльності, професійна самооцінка та рівень домагань);

в) особливості психолога як суб'єкта діяльності, включаючи систему професійних знань, вмінь і навичок, здібності та професійно важливі якості;

г) особливості індивідуальності психолога (індивідуальний стиль діяльності, рольова система).

Кваліфікаційна складова включає систему формування необхідних знань, вмінь та навичок; динаміку розвитку професійно важливих якостей; професійні ситуації, що впливають на мотиваційну сферу; особливості діяльності, що сприяють появі професійного досвіду; перспективи формування ефективного індивідуального стилю діяльності, наявність (або відсутність) контактів з іншими психологами (розвивальне професійне середовище, асоціації, громадські організації тощо). Теоретичні узагальнення нами унаочнено в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Складові професії сучасного психолога

Психофізіологічна складова	Індивідуально-особистісна складова	Кваліфікаційна складова
Вікові особливості	Система мотивів і цінностей, потреба в самореалізації	Професійна спрямованість особистості
Гендерні відмінності	Суб'єктивна активність, рівень саморегуляції	Професійна ідентифікація
Стан фізичного і психічного здоров'я	Професійно важливі якості	Рівень освіти, підвищення професіоналізму
Властивості нервової системи, пізнавальна активність	Загальна культура та світосприйняття	Кар'єрні орієнтації

Описаний перелік складових є орієнтовним, його можна доповнити у зв'язку зі специфікою й особливостями професійної діяльності психолога.

Професійно важливі якості психолога можна розподілити на:

- 1) інваріантні складові (системні якості, що формуються і розвиваються в процесі професійного становлення і зростання особистості фахівця);
- 2) специфічні (характерні для психологів різних професійних напрямків на різних етапах їхнього професійного життя);
- 3) варіативні (інтегрально-індивідуальні властивості особистості психолога, що перебуває в процесі підвищення професіоналізму).

У нашому дослідженні при розгляді й аналізі професії психолога ми будемо спиратись на компетентнісний підхід. Поняття «компетентність психолога» розуміємо як сукупність психофізіологічної, індивідуально-особистісної і кваліфікаційної складових, які забезпечують здатність фахівця психологічної сфери вирішувати завдання професійної психологічної діяльності: бути вмотивованим до виконання професійних функцій і ролей, ставити мету професійної діяльності (консультативної, патронажної, корекційної, розвивальної тощо), бачити проблему, могли визначити шляхи її вирішення, порівнювати і співвідносити вимоги ситуації та наявні професійні можливості щодо вирішення, знаходити необхідні для вирішення проблеми потенціал і ресурси.

Професійна спрямованість у контексті компетентнісного підходу характеризується як поєднання психофізіологічних та соціально-психологічних особливостей, необхідних і достатніх для досягнення психологом соціально припустимої результативної праці при достатньому рівні задоволеності, що переживається психологом при оцінці її результатів.

Професійний розвиток психолога стає підґрунтям спрямованості особистості. Чинниками становлення особистості психолога є індивідуально-особистісні характеристики, вплив соціуму та власна активність, що має прояв у діяльності. Психологу властиві такі професійні риси як динамічність (мінливість чи розвиненість), рефлексивність (самоусвідомлення й самооцінювання), інтенціональність (сформована система намірів, настанов).

Таким чином, професійна діяльність психолога є досить пластичним утворенням і може бути розвинена за рахунок компенсації небажаних професійних чи особистісних якостей іншими перевагами (наприклад, знаннями, компетенціями, здібностями). Умовами для такого розвитку є професійна мотивація, інтерес до професії.

У наступному підрозділі проаналізуємо професійну спрямованість психолога та дамо їй визначення.

1.2. Професійна спрямованість психолога: визначення, структура, компоненти та критерії

В умовах глобалізації та європейської інтеграції України значну роль науковці відводять професійному розвитку людини, формуванню її професійної спрямованості. Усе це зумовлює необхідність вивчення такого феномену як «професійна спрямованість психолога».

Проблема спрямованості особистості є традиційною в зарубіжних та українських психолого-педагогічних дослідженнях. Вона характеризується як у діяльності (стосовно динамічної системи вибіркового відносин працюючої людини) так і суб'єктних або полісуб'єктних відносинах. Вона широко досліджена в психології та у професійній освіті.

Методологічним підґрунтям дослідження слугували загальнопсихологічні положення про сутність і розвиток особистості в процесі життєдіяльності (Г. Костюк [29], С. Максименко [34]), положення гуманістичної психології (А. Маслоу [76]), а також підхід до розуміння професійної спрямованості як чинника особистісного і професійного розвитку зростання (В. Рибалка [50], В. Семиченко [53]).

До прикладу, С. Максименко, досліджуючи динаміку особистості в онтогенезі, виокремлює такі її механізми, як зародження (появу), становлення та здійснення (реалізація), підкреслюючи їх взаємопов'язаність. Зокрема, у процесі зародження відбувається поява нових елементів особистості, які у час становлення міцніють, посилюються і сприяють здійсненню функцій особистості на більш високому рівні. З одного

механізму продовжується інший, тобто кінець одного механізму започатковує інший [34].

У гуманістичній психології спрямованість особистості пов'язана з поняттям «самоактуалізація». Самоактуалізація трактується як відповідність людини власній природі, а система її прагнень, це прагнення до актуалізації людського потенціалу. Спрямованість особистості розуміється як прагнення до самоактуалізації [76].

Усвідомлення важливої ролі спрямованості у професійному становленні фахівців спричинило появу численних наукових досліджень, присвячених її вивченню. Проблема розвитку професійної спрямованості особистості розглядалася у наукових дослідженнях українських вчених, зокрема в працях О. Дубінчук [14], Л. Карамушки [22], С. Максименко [34], М. Марусинець [36], А. Мельник [37], О. Москалюк [39], Л. Романишиної [51], Н. Шевченко [67] та ін. Науковці визначають особливе значення процесів формування і розвитку цієї спрямованості впродовж професійного, особистісного й життєвого самовизначення особистості.

Теоретичний огляд психолого-педагогічної літератури дає підстави стверджувати, що, не зважаючи на значний інтерес дослідників до проблеми розуміння сутності професійної спрямованості особистості, вона продовжує залишатися актуальною для наукового пошуку.

У контексті професійної спрямованості психологічний аналіз будь якої професійної діяльності розглядається як засіб, інструмент обґрунтування вимог до особистості, до її здібностей і професійно важливих якостей.

Аналіз змісту терміносполуки «професійна спрямованість» слід розпочати зі з'ясування сутності базового психологічного поняття «спрямованість особистості».

Г. Варварецька розглядала спрямованість у системі суміжних наукових категорій. На думку авторки спрямованість багато в чому визначає не тільки успішність особистості, але, водночас, впливає на статус особистості [4].

У трактуванні М. Марусинець, спрямованість особистості слід розуміти як «потреби, мотиви, інтереси, схильності й ідеали, здібності, світогляд та переконання» [35, с. 269]. Розглядаючи спрямованість у психолого-педагогічному контексті, авторка зазначає, що вона сприймається як якість особистості, яка виявляється у професійних діях, вчинках та поведінці і ґрунтується на мотивації до обраної професії.

Нам імпонує визначення спрямованості особистості, яке обґрунтовує українська психологія В. Семиченко. У структурі спрямованості вчена виокремлює особистісний (бажання, потяги, інтереси, ідеали, потреби, переконання, світогляд, ціннісні орієнтації), рефлексивний (самооцінка, самопізнання, усвідомлене ставлення до труднощів) та процесуальний (когнітивна, емоційно-оціночна та поведінкова чи діяльнісна складові) компоненти [53].

З точки зору О. Ковальчук, яка досліджувала професійну спрямованість як основу професійного розвитку військовослужбовців, спрямованість особистості виступає інтегральною характеристикою особистості і має таку специфіку як: «спрямованість на себе, пов'язана з потребою у самовираженні, самореалізації і самовдосконаленні в сфері праці і поведінки; спрямованість на інших людей, що пов'язана з інтересами до них, довірою, повагою, прагненням до співробітництва; спрямованість на предметну сторону професії (зміст професійної діяльності)» [28, с. 147]. На думку дослідниці, спрямованість являє собою внутрішню позицію особистості, що визначає загальний напрям її активної діяльності і поведінки у соціумі.

У словниково-довідковій літературі під спрямованістю особистості розуміють існуючий світогляд особистості, її духовні потреби і мету практичної діяльності [62].

Науковці наголошують на тому, що спрямованість особистості – це не лише сукупність мотиваційно-професійних утворень, це система, яка визначає напрям поведінки людини як суб'єкта діяльності.

Теоретичний аналіз психологічних праць останніх років (Т. Івашкова [20], Л. Карамушка [22], Н. Шевченко [66; 67], М. Шерман [70]), присвячених розгляду й обґрунтуванню спрямованості особистості, дає підстави стверджувати, що більшість дослідників розглядає спрямованість як складне мотиваційне утворення, що має певну структуру і визначає вибіркове ставлення людини до дійсності. Зміст спрямованості полягає у сукупності провідних мотивів, які визначають стратегію і тактику активної діяльності особистості та її поведінки у соціумі.

Узагальнюючи можна відзначити, що спрямованість особистості динамічна, а її опис і характеристика залежить від рівня усвідомлення, інтенсивності, дієвості і розуміння власної діяльності.

Продовжуючи лінію розгляду основних понять нашого дослідження перейдемо до аналізу поняття «професійна спрямованість».

Професійну спрямованість, як зазначають Ю. Приходько та В. Юрченко у психологічному словнику-довіднику, слід розуміти як «розуміння і внутрішнє прийняття особистістю цілей і завдань професійної діяльності, а також співзвучних із нею інтересів, настанов, переконань і поглядів. Усі ці ознаки і компоненти професійної спрямованості є показниками рівня її сформованості в студентів» [46, с. 247]. На думку авторів, ця спрямованість обумовлюється стійкістю (або нестійкістю), далекою (або близькою) перспективою розвитку, домінуванням особистісних або соціальних мотивів тощо. Отже, професійну спрямованість можна представити як багатоаспектний, комплексний та інтегративний феномен.

О. Дубінчук визначає професійну спрямованість як принцип, характеризуючи її «як основу зв'язку загального знання та способів його застосування з певними конкретними знаннями (техніка, технологія) та прийомами використання на рівні однієї або декількох професій» [14, с. 42]. Дійсно, сформована професійна спрямованість фахівців сприяє закріпленню позитивного ставлення та інтересу розвитку професіоналізму.

Г. Кашканова доводить, що професійна спрямованість становить «якісну характеристику особистості, утворену сукупністю певних ціннісних орієнтацій, переконань, схильностей та здібностей, які виявляються в мотивах вибору професії» [23, с. 16]. Ми погоджуємось з думкою дослідниці, бо ця спрямованість є одним із важливіших засобів активізації професійної підготовки та стимулом для розвитку професіоналізму фахівців.

Л. Оршанський відзначає, що під час гуманітарної підготовки студентів в умовах вищої школи, існують деякі проблеми в реалізації принципу професійної спрямованості і більшість студентів не готові до використання знань з гуманітарних дисциплін у своїй майбутній професійній діяльності [41].

М. Марусинець зазначає, що професійна спрямованість створює підґрунтя для поєднання загальної і професійної культури особистості фахівця, що дозволяє констатувати, що до її складу входять професійна культура (як видове поняття), культура діяльності (як родове поняття) та культура спілкування [35, с. 269]. Ми погоджуємось з висновком авторки, що професійну спрямованість можна представити як концептуальну модель, яка дозволяє виявити значущість її кожного структурного компонента.

М. Дідух наголошує, що професійна спрямованість є «важливим аспектом загальної спрямованості особистості, оскільки мотиваційно-ціннісна сфера дорослої людини формується насамперед у діяльності, що має переважно професійне спрямування» [12, с. 57].

Слушним для нашого дослідження є розуміння сутності процесу самоактуалізації особистості в контексті її професійної спрямованості, яке відображено у статті М. Ткалич і Д. Шутько. Дослідники наголошують, що сутність цього процесу «полягає в здатності особистості внутрішньо приймати, усвідомлювати й оцінювати протиріччя й труднощі, здатності самостійно й продуктивно вирішувати їх відповідно до своїх найбільш загальних цілей і моральних ідеалів, що обумовлює нові стадії й ступені розвитку» [61, с. 5].

На нашу думку професійна спрямованість характеризується ставленням фахівця до професійних обов'язків, відображається у його бажанні вдосконалювати власний професіоналізм, задовольняти особистісні, матеріальні та духовні потреби, займаючись виконанням професійних дій. Професійна спрямованість передбачає внутрішнє прийняття людиною морально-ціннісних орієнтацій особистості і свідоме виконання нею завдань професійної діяльності, відповідальне ставлення до діяльності, сформованість професійних настанов.

Виокремлення професійної спрямованості як окремого предмета науково психологічного дослідження є результатом закономірного процесу послідовного обґрунтування поняття «спрямованість особистості».

Узагальнюючи відзначимо, що професійна спрямованість є важливим аспектом загальної спрямованості особистості, оскільки мотиваційно-ціннісна характеристика фахівця формується насамперед під час виконання професійно зумовлених обов'язків. Працюючому притаманна властивість бути суб'єктом трудової діяльності, частковою формою прояву якої є професійна спрямованість як одна із складових загальної спрямованості особистості.

У психологічній літературі можна виділити декілька точок зору на розуміння і трактування професійної спрямованості. Одна з них полягає в тому, що професійна спрямованість визначена як прояв загальної спрямованості особистості у будь-якому виді праці. Таке розуміння поняття «професійна спрямованість» засновано на двох підходах.

Перший з них розглядає діяльність як засіб формування особистості та звертає увагу на розвиток її спрямованості в умовах трудової діяльності. Другий підхід визначається тим, що професійна спрямованість особистості характеризується такими рівнями:

- 1) потяг до професії як модифіковане, спрямоване виконання будь-якої професійної діяльності;

2) стимул до професійного зростання має більш високу ступінь спрямованості, при якій особистість усвідомлює мету свого професіоналізму;

3) виникнення професійної зацікавленості, де інтерес має безпосереднє емоційне ставлення до професії, яке за сприятливих умов переходить у спрямованість особистості на професійну діяльність, мотиви й цілі якої співпадають;

4) поява професійних схильностей, що характеризуються появою професійного покликання, яке є передумовою розвитку професійних здібностей;

5) сформованість професійного світогляду, де світогляд виступає як система намірів і поглядів, що склалися під впливом відповідної професії на об'єктивний світ і роль в ньому фахівця.

Ці рівні дозволяють розглядати професійну спрямованість як одну із соціально-психологічних характеристик особистості дорослої людини, яка зумовлена усвідомленим позитивним ставленням дорослого до сфери професійної діяльності, що визначається наявністю знань про її сутність й одержати відповідне задоволення від її виконання. Професійна спрямованість особистості розвивається в процесі професіоналізації і впливає на оволодіння професійними знаннями, вміннями й навичками.

Наголосимо, що професійна спрямованість, на думку Л. Романишиної, у цілісному контексті свого формування і розвитку включається в більш загальну категорію професійного самовизначення особистості, яка входить до процесу професійного зростання особистості [51].

Під професійною спрямованістю у широкому сенсі розуміємо орієнтацію особистості фахівця на позитивне ставлення до виконання професійної діяльності.

На думку М. Шерман, рівень професійної спрямованості особистості визначається тим, якою мірою провідні мотиви вибору професії відповідають її об'єктивному змісту, сутнісним особливостям [70]. Наприклад, високий рівень професійної спрямованості має місце тоді, коли людину приваблює і

цікавить найбільш суттєве в певній професії, тобто те, у чому полягає сутність та її соціальна значущість. Низький рівень професійної спрямованості визначено тим, що провідні мотиви вибору професійної діяльності відображають не стільки зацікавленість нею, скільки інтерес до її зовнішніх (несуттєвих) ознак. Підсумовуючи відзначимо, що головним критерієм професійної спрямованості, є сформованість професійного інтересу та його ролі в системі мотивів вибору професійної діяльності. Водночас, інтерес і схильність до окремої професії є передумовою формування і розвитку професійної спрямованості.

Поняття «професійна спрямованість» як важливе особистісне утворення сформованої особистості слід розглядати в контексті індивідуальної структури особистісних цінностей (А. Мельник [37]); як результат процесів професійного самовизначення, ідентифікації та самоорганізації (М. Дідух [12]); як узагальнене ставлення до професії та психологічну готовність до вибору професійної діяльності (Б. Федоришин [63]); як особливе ставлення особистості до професії і до себе як професіонала (О. Гулай [9]); як позитивне почуття до професії й прагнення оволодіти нею заради кар'єрного зростання (В. Зінченко [18]).

У дисертаційному дослідженні С. Яремчук [71] пропонує розрізняти такі аспекти професійної спрямованості як особистісний і процесуальний. З точки зору дослідниці, особистісний аспект розкривається як сукупність провідних форм спрямованості, що визначають відповідну поведінку особистості. До складових цього аспекту слід віднести потреби, інтереси, бажання, переконання, ідеали, сформований світогляд, наявний рівень домагань, самооцінка, моральні цінності і орієнтації.

У структурі особистісного аспекту С. Яремчук виділяє наступні компоненти:

- 1) мотиваційний (мотиви вибору професії, схильності, професійні наміри);
- 2) емоційний (задоволення від виконання професійної діяльності);

3) оцінно-вольовий (самооцінка професійних здібностей, прагнення до професійного самовдосконалення) [71].

У процесуальному аспекті професійної спрямованості, на нашу думку, варто виокремлювати теж три компоненти:

- 1) когнітивний (отримані у ході професійної підготовки і професійного становлення психолого-педагогічні знання);
- 2) емоційно-оцінний (наявність позитивного ставлення до професії);
- 3) поведінковий (активність до професійного зростання).

Т. Тітова виокремлює у професійній спрямованості змістовий і динамічний аспекти. Змістовими характеристиками, на думку дослідниці, є повнота і рівень спрямованості, а динамічними – її інтенсивність, тривалість і стійкість [56].

Узагальнимо вищеписані аспекти і компоненти професійної спрямованості на рисунку 1.1

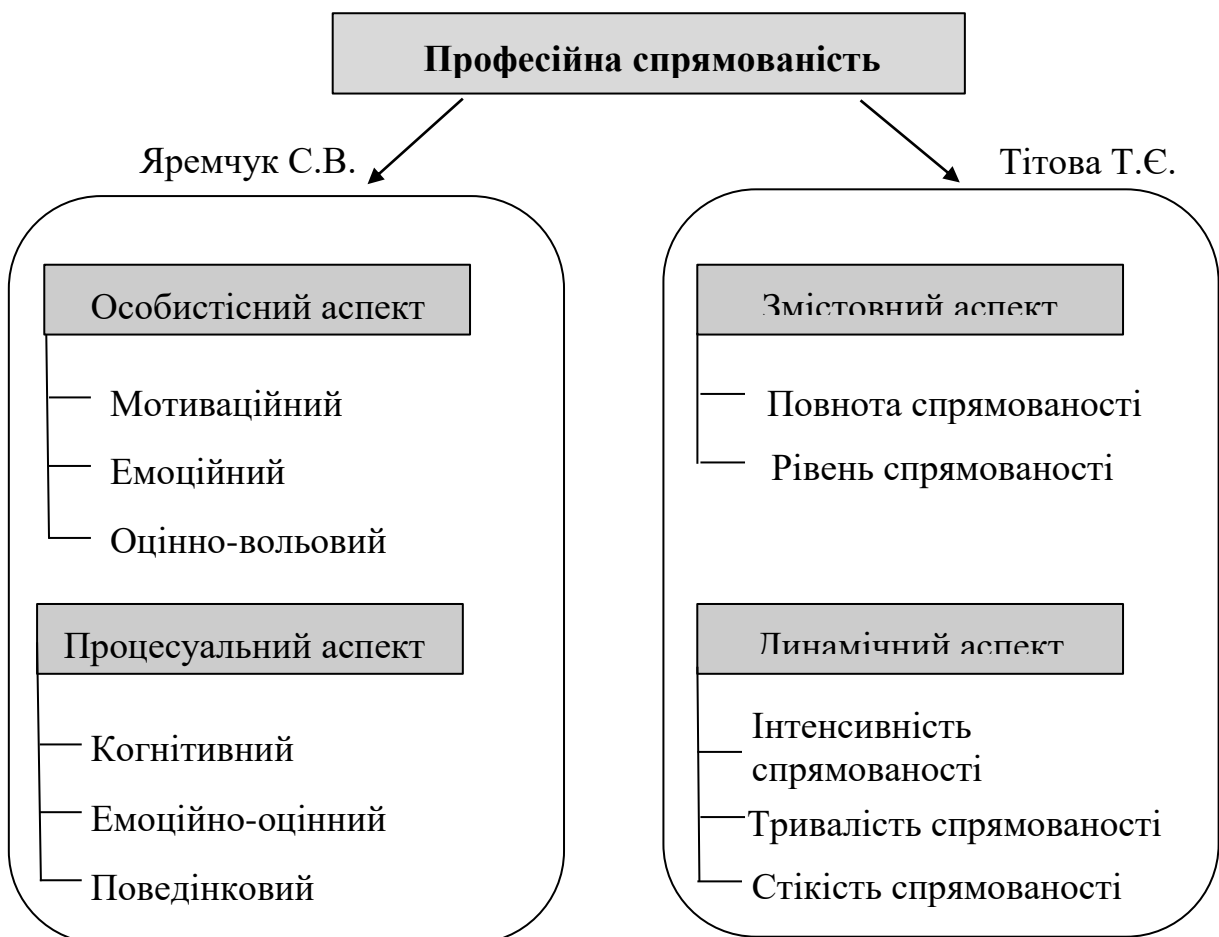

Рис. 1.1. Структура професійної спрямованості психолога

С. Симоненко [54], Т. Титаренко [57], вивчаючи професійну спрямованість як особистісну якість пропонують виокремити такі її структурні компоненти як:

- задоволеність обраною професією (розуміється як позитивне емоційне ставлення до неї);
- схильність до професії;
- вибірковість, що характеризується мотивами вибору професії;
- стійкість як стабільність професійних намірів;
- самооцінка професійних здібностей.

Л. Степаненко виокремлює та обґрунтовує такі компоненти професійної спрямованості, як мотиваційний (мотиви вибору професії), емоційний (відношення до професії), вольовий (стійкість професійних інтересів і намірів) та рефлексивний (самооцінка обраної професійної діяльності). Водночас когнітивні й поведінкові аспекти професійної спрямованості авторка не враховує [55].

Узагальнення наукових праць дозволяє констатувати, що професійна спрямованість як інтегральна характеристика включає ряд взаємозв'язаних компонентів: мотиваційний, або цільовий; емоційно-когнітивний; регулятивний або контрольно-оцінний.

Узагальнюючи різні погляди на сутність і зміст професійної спрямованості як інтегральної характеристики особистості, слід виокремити основні її характеристики:

- професійна спрямованість – це складна якість особистості, що виникає на певному етапі її розвитку в результаті професійної підготовки, структура якої зумовлена функціями і специфікою професійної діяльності, вимогами суспільства і ринку праці до професійних і особистісних якостей відповідної категорії фахівців;
- професійна спрямованість поєднує складові мотиваційно-ціннісної сфери дорослої людини (її потреби, мотиви, ціннісні орієнтації, вольові

якості, схильності і здібності) і має прояв у вибіркового ставленні особистості до певної професій загалом;

– професійна спрямованість є важливим мотиваційним чинником, що стимулює дорослу людину до аналізу процесу та результатів власної поведінки і діяльності, до самооцінювання важливих професійних якостей і постійного професійного зростання, підвищення професіоналізму;

– професійної спрямованості у своїй динаміці є тривалим і динамічним процесом, який починається у період професійної підготовки та проходить через ряд послідовних стадій: виникнення і формування професійних намірів, професійне навчання, професійна адаптація, повна або часткова самореалізація особистості в праці [58].

Проаналізуємо поняття «професійна спрямованість психолога».

У сучасній психології праці та психології професійного розвитку професійна спрямованість психолога розглядається як його інтегральна властивість, від якої залежить успішність в оволодінні та виконанні професійної діяльності. Більшість психологів акцентує увагу на ціннісному аспекті професійної спрямованості, що свідчить про її зв'язок з формуванням професіоналізму психолога.

Як свідчить теоретичний огляд літератури з досліджуваної проблеми, дискусійним є питання про зміст і структуру професійної спрямованості психолога. Професійна спрямованість психолога має прояв у його діяльності, в активному пошуку технологій, форм, методів взаємодії, особистої ініціативи у професійній комунікації.

Ми погоджуємося з думкою М. Шермана, про те, що узгодження соціально-професійних та особистісних потреб охоплює весь життєвий і професійний шлях дорослого [70]. Це підтверджує той факт, що формування професійної спрямованості психолога відбувається впродовж усього життя людини, яка постійно усвідомлює і переосмислює власну професійну діяльність, визначає моральні і матеріальні пріоритети в професії.

Як стверджувала Н. Шевченко, професійна спрямованість у діяльності психологів виконує такі функції:

- мотиваційну, що визначає найбільш зручний напрям професійної діяльності психолога;
- організаційну – передбачає відбір найбільш ефективних способів і прийомів професійної діяльності психолога;
- проєктувальну, яка полягає у моделюванні психологом професійної діяльності;
- змістову та творчу, за допомогою яких психолог розвиває вміння креативні дії;
- розвивальну – спонукає психолога до зміни та перебудови власної діяльності [67].

До того ж, авторка наголошує, що професійна спрямованість психолога – це інтегральне особистісне утворення, яке містить у собі структурні та динамічні компоненти особистості, які визначають успішність професійної діяльності [66].

Спираючись на структурне бачення особистості як складної динамічної системи, запропоноване В. Семиченко, можна припустити, що внутрішніми чинниками професійної спрямованості психолога постають такі його якості як: готовність до особистісного зростання (система стимуляції), цілісність його Я-концепції (система стабілізації), розвинуті навички саморегуляції (система саморегуляції) та рефлексивні здібності (система індикації) [53].

Охарактеризуємо основні можливості вирішення проблеми реалізації принципу професійної спрямованості у процесі підготовки психологів:

- побудова системи знань, розвитку умінь, навичок та професійно-значущих якостей особистості психолога на засадах компетентнісного підходу;
- формування професійного мислення, що забезпечує самостійність у застосуванні психологом знань у професійної діяльності;

- організація процесу безперервного професійного зростання з метою підвищення професіоналізму психолога.

Професійна спрямованість має важливу соціальну, наукову та практичну значущість, оскільки завдяки їй формуються цінності, які визначають специфіку професійної діяльності психолога. Водночас вона є засобом пізнання й усвідомлення та оцінки власних професійних можливостей та сприяє його професійному самовдосконаленню.

Узагальнивши наукові погляди низки психологів нами було виділено компоненти професійної спрямованості психолога, а саме: мотиваційно-ціннісний, когнітивно-інформаційний, контрольно-поведінковий.

Мотиваційно-ціннісний компонент відображає готовність психолога до ефективної професійної діяльності та максимальної реалізації професійних, особистісних якостей: толерантності, емпатичності, відкритості, довіри та гнучкості, критичного мислення, особистісної автономії та зрілості, компетентності, свободи вибору та відповідальності за його наслідки. У когнітивно-інформаційному компоненті здійснено засвоєння необхідних соціально-професійних умінь, навичок і компетенцій, проходить розвиток професійно орієнтованих якостей психолога як професіонала, накопичення та переробка власного професійного досвіду та професійне зростання. В контрольно-поведінковому компоненті відбувається усвідомлення психологом професійних ситуацій через процес оцінювання компетентності, здатності до збереження та відновлення психічної рівноваги, працездатності в стресових умовах, здатності здійснювати емоційну саморегуляцію.

Таким чином, професійна спрямованість психолога розуміється як результат тривалого процесу внутрішнього, суб'єктивного плану, який полягає у пошуках й виборі особистістю психології як професії. Вона є детермінованим динамічним процесом, який відбувається під впливом різних (соціальних й особистих) чинників та умов.

У наступному підрозділі проаналізуємо специфіку професійної спрямованості у психологів в умовах військового стану.

1.3. Специфіка професійної спрямованості психологів в умовах війни

Сучасна українська психологічна практика ще ніколи не функціонувала в умовах війни на теренах країни. За останній рік сфера цінностей, мотивації і потреб у більшій половині українців зазнала докорінних змін.

В. Панок доводить, що «кожна війна має свій специфічний глибокий і яскраво виражений культурно-психологічний контекст, специфічні смисли і наративи для всіх її учасників, а, отже, специфічні наслідки травмування, специфічні копінгові стратегії як на рівні особистості, так і на рівні спільноти. Тож уже відомі методики й технології практичної психологічної допомоги постраждалим можуть вважатися обмежено придатними й потребують прилаштування (оптимізації) до нових (інших) культурно-історичних і соціальних реалій» [45, с. 2]. Дослідник обґрунтовує, що у психологічній практиці виникла потреба в широкому дослідженні емоційної сфери особистості як дорослої людини так і дітей, оскільки нині спостерігаємо появу широкого діапазону емоційно-психічних розладів, які залежать від статі, віку, соціального статусу постраждалих (учасники бойових дій, вимушені переселенці, біженці тощо).

В Україні з'являється таке нове явище як деокупація. Його будемо розуміти як психологічне явище післявоєнного відновлення. Перед психологами постають запитання:

1. Що робити з дітьми і підлітками, які жили і навчалися в окупації, чи готова українська система освіти і психологічної допомоги працювати з ними, які кілька років зазнавали впливів ворожої пропаганди, які навчались у школах «ЛНР/ДНР» чи Криму?

2. Що робити з педагогічними працівниками, які там перебували?

3. Чи є у нас методики і протоколи надання психологічної допомоги різним категоріям дітей і дорослих, які постраждали внаслідок воєнних дій?

4. Чи є у нас науково-методичний інструментарій для надання психологічних послуг?

5. У який спосіб, ґрунтуючись на чому ми будемо оптимізувати психологічну допомогу в країні?

6. На результатах яких експериментальних досліджень ми будемо створювати програми відновлення дітей, молоді, дорослих, що перебували в окупації довгі роки, у звільнених регіонах? Чи готові до такої роботи психологи? [45]

В умовах війни актуалізуються й проблеми внутрішньогрупових, внутрішньосімейних відносин, які потребують психологічного втручання. У практиці психологічної роботи ми спостерігаємо два різноспрямованих вектора:

1) інтеграція, зміцнення й укріплення міжособистісних зв'язків у соціальній групі, спільноті чи родині, взаємодопомога, емоційна та психологічна ідентифікація, співробітництво, згуртованість, поява ціннісно-орієнтаційної єдності;

2) дезінтеграція (аж до рівня повної руйнації), взаємне відсторонення, виникнення конфліктів, ворожнеча, втрата спільних життєвих й соціальних цінностей, планів на майбутнє. Війна вже зруйнувала тисячі родин, в яких найбільше страждають діти [19].

Відзначимо, що виникнення воєнного стану і повоєнного відродження – це психологічно різні умови для організації професійної діяльності психологів. Під час війни головний мотив існування кожної людини чи спільноти – це виживання, проте у стані повоєнного відродження наголос слід зробити на соціальній та індивідуальній психологічній реабілітації, ресоціалізації особистості. Отже, з огляду на вищезазначене, психологу прийдеться працювати у двох принципово різних ситуаціях суспільного і індивідуального буття. Нескладно уявити собі, що кожна з названих ситуацій має величезну кількість різнорідних факторів, які треба вивчати й усвідомлювати окремо.

Як зазначає В. Панок, зміст і напрями повоєнного відродження української психологічної науки і практики – це сьогодні найбільш актуальна

проблема і найбільш актуальне завдання в професії психолога [45, с. 11]. У такому розумінні професійна спрямованість психолога повинна розвиватися в русі вивчення й опанування конкретними методиками і технологіями роботи.

Варто привернути увагу на психологічний стан психолога, який є тим провідним регулятором поведінки в воєнних умовах.

Основним завданням з психологічної підтримки психологів в умовах війни є досягнення оптимального стану їх власного психічного здоров'я, розвиток психологічної стійкості до впливу постійно діючого стресу і психологічної готовності працівника до подолання труднощів під час надання психологічних послуг.

За результатами дослідження В. Шендерук і Ю. Данчук [68], спрямувати підтримку психічного здоров'я фахівців в умовах воєнного часу можна за такими напрямками: відновлення відчуття безперервності життя для інтеграції досвіду подолання травми до історії життя потерпілої людини, протидія негативному інформаційно-психологічному впливу та інформаційна гігієна, тобто формування критичного мислення і вміння аналізувати інформацію, відпрацювання навичок протидії маніпулятивному впливу [8; 13], надання кризової психологічної допомоги психологам, які перебували в психотравмуючих ситуаціях [57]. Для психологів також необхідно організувати і проводити тренінги з активізації особистісних ресурсів, пошуку та усвідомлення шляхів психологічної допомоги і відновлення в умовах війни, здійснювати профілактичні заходи з емоційного вигорання.

Аналіз наукових джерел, присвячених проблемі професійної діяльності психологів в умовах війни свідчить, що вони як фахівці стикаються з проблемою недостатньої швидкості надання психологічної допомоги, малою доступністю або небезпечністю доступу до потребуючих психологічних послуг. Охарактеризувати професійну діяльність і специфіку професійної спрямованості психолога під час війни можна за допомогою трьох параметрів:

- 1) зміст діяльності (управління складними процесами, що вимагає прийняття рішень в умовах критичних ситуацій військового стану);
- 2) характер надання психологічних послуг (високе пізнавальне, емоційне, вольове та моральне навантаження);
- 3) режим праці (підвищена напруженість, обумовлена високою мірою відповідальності, значна ціна помилок) [40].

Для психологічної роботи характерні підвищена складність виконання професійних задач, надзвичайно висока відповідальність за психічне здоров'я клієнтів, понаднормовий режим праці, необхідність поєднання та синхронізації багатьох різноспрямованих процесів з різними параметрами перебігу, дефіцит часу, необхідність витримувати психо-емоційне навантаження, пов'язане із комунікацією з психічно нестабільними і психотравмованими людьми та членами їх родин. У клієнтів під час війни у структурі психічних порушень переважають психогенні розлади у вигляді стресових реакцій, невротичних реакцій чи станів. Вони можуть ускладнюватися «звичними» для кризової ситуації обставинами: високою концентрацією психічної травми, горя серед постраждалих внаслідок війни.

Складність і різноманітність професійної спрямованості психологів під час війни зумовлені, з одного боку, специфікою їхньої професійної діяльності, її операційних і дійових характеристик, а, з іншого боку, – особливостями психічної регуляції поведінки клієнтів, характером структури особистісних рис конкретного клієнта в їхніх формах цілеспрямованої активності [54; 73].

Відзначимо, що обґрунтувати таку специфіку можна на основі розуміння готовності психолога до виконання професійних обов'язків під час війни. Зазначена готовність розуміється як складне утворення, яке складається з трьох компонентів (когнітивний, мотиваційний, емоційно-вольовий), як сукупність знань, вмінь та навичок і компетенцій, професійно важливих якостей психолога для успішного виконання діяльності.

До специфіки професійної спрямованості психолога під час війни віднесемо появу професійної деформації. О. Дубчак зазначає, що професійна деформація особистості розуміється як комплекс змін в структурі особистості, як стан фахівця, який виникає під впливом тривалого виконання професійної діяльності [15]. Дослідниця доводить, що на появу і розвиток професійних деформацій впливає низка чинників, серед яких можна виділити ті, що відносяться соціальних умов виконання професійної діяльності, й ті, що пов'язані з особистістю фахівця.

У психологів під час війни ми спостерігали такі характерні прояви професійної деформації як втрата мотивації до надання психологічних послуг, накопичення незадоволеності, поява депресивних форм поведінки.

Визначимо детермінанти появи, формування та розвитку професійної деформації у психологів. До прикладу, до причин виникнення професійних деформацій Ж. Верна відносить регламентованість змісту професійної діяльності, незмінність її процесу та жорсткі алгоритми [5].

С. Грищенко розглядає дві групи факторів професійної деформації особистості: прояви особистісно-професійної непрацездатності та ситуативно-професійні фактори [8].

За результатами аналізу всіх різноманітних чинників професійної деформації психологів можна зробити висновок, що найважливішими з них є стереотипи професійного мислення, соціальні стереотипи поведінки для виконання певної ролі, окремі форми психологічного захисту: проекція, відчуження, раціоналізація та ідентифікація. Поява деформацій, на нашу думку, зніціюється професійною стагнацією, проте основним чинником їх розвитку є сама професійна діяльність психолога в змінних умовах середовища [23; 54; 73].

Теоретичний аналіз наукових джерел з проблеми професійної деформації фахівців (М. Войтович [6], Н. Панасенко і М. Войтович [42], Д. Швець [65]) дозволяє виділити такі її характерні особливості:

- поява відставання, неочікуване уповільнення професійного розвитку, яке може бути пов'язано з тим, що психологи втрачає інтерес до роботи, зникає бажання розв'язувати нові професійні задачі;

- спостерігається несформованість професійної діяльності, що пов'язана із зупинкою у професійно-особистісному розвитку;

- виникає розпад професійної свідомості, внаслідок чого психолог ставить собі нереалістичні цілі, робить помилкові в процесі діяльності, створює конфліктні ситуації;

- зникає професійна мобільність, проте з'являється небажання пристосуватися до нових умов праці, результатом чого є повна або часткова професійна дезадаптація;

- знижується рівень професійного мислення, зникає цілісна професійна свідомість, де взаємодоповнювали один одного різні методи і форми роботи психолога;

- спостерігається послаблення (навіть зникнення) раніше сформованих професійно важливих якостей;

- виникає психічне перевантаження та емоційне напруження;

- припиняється професійний розвиток завдяки нервовому виснаженню, появі соматичних чи психічних захворювань, знижується працездатність [42].

За результатами дослідження О. Бондарчук, психологічним механізмом професійної деформації психолога виступають негативні зміни психологічного досвіду з одночасним зниженням ролі моральних регуляторів поведінки, виникає домінування правил у взаємодії з клієнтами, які ведуть до формування стійкої егоцентричної професійної позиції з відсутністю чітких моральних норм, безапеляційністю, нетолерантністю тощо [2; 3].

Професійні деформації в професійній діяльності психолога неминучі, проте при використанні різноманітних профілактичних засобів психічної гігієни і особистісно-орієнтованих технологій, їх можна попередити і подолати.

Специфіка професійної спрямованості психолога в умовах війни виникає завдяки об'єктивному чиннику появи професійної деформації. Її зміст полягає в тому, що:

- по-перше, для ефективного виконання професійної діяльності психологу необхідно володіти достатніми професійними й особистісно важливими якостями, що дозволяють реалізовувати основні техніки і форми психологічної допомоги населенню;

- по-друге, при наданні консультативних послуг психолог не тільки створює умови для зміни психічного стану клієнту, але і змінюється сам;

- по-третє, психологу необхідно бути постійно готовим (мати високий рівень готовності до професійної діяльності) до роботи з людьми, які пережили психічну травму, втрату, або знаходять під впливом постійно діючого стресу [6].

Також за власними спостереженнями нами встановлено, що часто серед психологічних характеристик психологів варто виділити одну з форм професійної деформації у сфері мотивації, яка має прояв в надмірному захопленні професійною взаємодією і комунікаціями.

З урахуванням вищезазначеного, професійну деформацію психолога будемо розглядати як деструкцію, що виникає у процесі професійної діяльності і негативно впливає на її успішність. До основних психологічних детермінант професійної деформації віднесемо психофізіологічні зміни в структурі особистості психолога, сталі стереотипи професійної діяльності, стагнацію професійного розвитку.

Узагальнюючи відзначимо, що до структури професійної спрямованості психолога під час війни, слід віднести основні форми (потяги, бажання, мотиви, інтереси, нахили, переконання) та властивості спрямованості особистості (обсяг, рівень, мінливість, інтенсивність, дієвість, сталість). Ця спрямованість виявляється на низькому рівні розвитку – у формі потягів, бажань, а на високому – у формі мотивів, інтересів, переконань.

Таким чином, специфіка професійної спрямованості психолога під час війни буде пов'язана з його індивідуально-особистісними якостями як суб'єкта діяльності, які впливають на ефективність та успішність роботи та соціальними умовами практичної роботи. Найчастіше до них відносять характеристики, які пов'язані з точністю, своєчасністю та швидкістю надання психологічних послуг клієнтам.

Висновки до розділу 1

Теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури дозволяє зробити висновок, що нині, в умовах війни, високим соціальним запитом користуються психологи, які володіють практико-орієнтованими компетенціями та спроможні на постійне професійне самовдосконалення.

З'ясовано, що особистість психолога повинна характеризуватися, професійною спрямованістю, яка виявляється у постійному професійному самовдосконаленні. Для психолога повинна бути характерними інтерес до клієнта як до людини, її внутрішнього світу. Психолог не може дозволити собі мати стереотипів у системі міжособистісних взаємодій. Водночас, психолог, як фахівець, який працює з особистістю, – має відрізнитися яскраво вираженою мотивацією до постійного професійного самовдосконалення, професійного зростання, з постійним розширенням настанов професійної діяльності, збагаченням власної «Я-концепції».

Доведено, що у вузькому розумінні під поняттям «професійна спрямованість» розуміють професійно важливу властивість, що посідає центральне місце у структурі особистості фахівця. У широкому розумінні – це поняття визначає систему емоційно-ціннісних ставлень, має послідовну структуру провідних мотивів, які спрямовують дорослого до професійної діяльності і поведінки.

Встановлено, що серед науковців відсутня єдність у трактуванні змісту поняття «професійна спрямованість психологів». Нами на основі теоретичного аналізу, узагальнення й систематизації наукових джерел встановлено, що професійну спрямованість психологів слід розуміти як

інтегральну якість психолога як фахівця, що являє собою послідовно організовану систему професійно значущих мотивів, інтересів і морально-ціннісних орієнтацій, які характеризують успішність оволодіння професією, ефективність виконання професійних обов'язків та активність професійного зростання і підвищення професіоналізму. Зміст професійної спрямованості психолога становлять складові мотиваційно-ціннісної сфери. Вони характеризують професійну позицію особистості практикуючого психолога: його потреби, настанови, інтереси, мотиви, ціннісні орієнтації. У структурі професійної діяльності професійна спрямованість виконує функції активізації, координації та інтеграції.

Формування, розвиток та удосконалення професійної спрямованості можна розглядати як важливу складову професійного становлення психологів, оскільки ця спрямованість виступає внутрішнім джерелом професійного і особистісного зростання їх як суб'єктів діяльності.

Специфіка професійної спрямованості психолога під час війни характеризується появою професійних деформацій.

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ І ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ ПСИХОЛОГІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ

2.1. Обґрунтування процедури і методик експериментального дослідження

У відповідності до завдань дослідження нами була проведена дослідно-експериментальна робота з визначення змісту і особливостей професійної спрямованості психологів під час війни, яка складалася з п'яти етапів:

1) теоретико-методологічний аналіз проблеми дослідження професійної спрямованості (див. розділ 1);

2) збір первинних емпіричних даних (методами спостереження та опитування).

3) констатувальний етап дослідження, який був проведений із застосуванням психодіагностичних методик для обстеження практикуючих психологів під час війни.

4) формувальний етап дослідження – це апробація програми запобігання та подолання професійних деформацій у психологів в умовах військового стану.

5) узагальнюючий етап дослідження – систематизація й узагальнення результатів дослідження.

Основні завдання дослідно-експериментальної роботи полягали у визначенні особливостей професійної спрямованості, діагностуванні професійних деформацій у психологів, що надають психологічні послуги в умовах військового стану в Україні і апробації програми запобігання та подолання професійних деформацій у психологів в умовах війни.

Збір первинних емпіричних даних виконувався методом спостереження. Наукова цінність спостереження, як зазначає О. Бондарчук, полягає в узагальненні професійної діяльності психологів під час війни, а

сутність – у можливості достатньо тривалого спостереження за поведінкою респондентів [2].

На констатувальному етапі дослідження було сформовано вибірку респондентів і використано комплекс психодіагностичних методик. Не дивлячись на значне різноманіття методик дослідження спрямованості особистості, нами не виявлено стандартизованого опитувальника щодо встановлення особливостей професійної спрямованості психологів під час війни. У зв'язку з цим нами складено власний комплексний діагностичний інструментарій. Так у нашому дослідженні було використано психодіагностичні методики:

1) методика діагностики професійної спрямованості (орієнтаційна анкета Б. Басса) (див. Додаток А);

2) методика діагностики мотивації психологів (визначення провідного типу мотивації), що надають психологічну допомогу постраждалим від воєнного конфлікту [69, с. 59];

3) методика «Опитувальник професійної деформації» (розробник В. Медведєв) [36];

4) методика «Діагностика самооцінки психічних станів» Г. Айзенка [48].

Математична обробка отриманих результатів діагностування учасників дослідження проводилася за допомогою спеціалізованої прикладної програми Microsoft Office Excel.

Надаємо короткий опис цих методик.

1. Методика діагностики професійної спрямованості (орієнтаційна анкета Б. Басса) використана в нашому дослідженні з метою визначення виду спрямованості особистості у професійній сфері. Ця методика містить текст опитування (27 пунктів-суджень, по кожному з яких можна дати три варіанти відповіді, які відповідають трьом видам спрямованості особистості) і бланк відповідей. До видів спрямованості особистості віднесено такі:

1) спрямованість на себе як орієнтація на пряме винагородження та задоволення, тривожність, наявна агресивність у досягненні статусу, схильність до суперництва, роздратованість, прагнення бути кращим;

2) спрямованість на спілкування як прагнення підтримувати стосунки з оточуючими людьми, орієнтація на спільну діяльність на соціальне схвалення, залежність від групи, наявна потреба в емоційних стосунках;

3) спрямованість на справу як зацікавленість у вирішенні професійних проблем, виконанні професійних обов'язків якнайкраще [69, с. 112].

2. Опитувальник визначення провідного типу мотивації слугує для встановлення типів мотивації: внутрішні індивідуально-значущі мотиви, внутрішні соціально-значущі мотиви, зовнішні позитивні мотиви та зовнішні негативні. Представлено бланк опитування і респондентам для всіх наведених тверджень треба виставити оцінку за визначеною п'ятибальною шкалою, що характеризує якою мірою ці твердження вплинули на професійний вибір.

У ході опитування респондентам пропонується відповісти на 20 тверджень, якою мірою вони вплинули на їх вибір професії. Бали виставляються за п'ятибальною шкалою від «дуже сильно вплинуло» (5 балів) до «ніяк не вплинуло» (1 бал). Отримані результати опитування опрацьовують за ключом. Інтерпретація здійснюється за рахунок підрахування суми балів за кожним типом мотивів. Максимальна сума вказує на переважний тип мотиву вибору професії.

3. Методика «Опитувальник професійної деформації» («ОПД») (розробник В. Медведєв) для визначення показників, рівнів та стадій професійної деформації [36]. Завдяки методиці «ОПД» було визначено основні показники, рівні та стадії утворення професійної деформації респондентів.

4. Методика «Діагностика самооцінки психічних станів» Г. Айзенка призначення для оцінювання у психологів таких станів як тривога,

фрустрація, агресія, а також їхніх властивостей особистості (тривожність, фрустрованість, агресивність і ригідність).

Методика складається із 40 тверджень по 10 в кожній групі в залежності від назви шкали. Інтерпретація результатів опитування респондентів щодо їхньої самооцінки психічних станів така: якщо в сумі за кожною шкалою отримано від 0 до 7 балів, то це низький рівень; від 8 до 14 балів – це середній рівень та від 15 до 20 балів – це високий рівень психічних станів [48].

Досліджуваним пропонується самостійно визначити у себе наявність (або відсутність) психічних станів за шкалами тривожності (як негативного стану, що супроводжується емоційним навантаженням та напруженням нервової системи), агресивності (як ситуативного стану, який характеризується афективними проявами гніву та імпульсивними проявами поведінки), фрустрації (як психологічний стан зростаючого напруження емоційної сфери), та ригідності (як неспроможності змінити власну точку зору). Для оцінювання респондентам пропоновано здійснити опис цих станів.

За результатами теоретичного аналізу в діагностування психологів були виокремлені такі особливості професійної спрямованості психологів під час війни як: мотивація до професії психолога, наявність професійних деформацій, поява станів тривоги і ригідності.

Формувальний етап дослідження присвячений розробці й апробації програми запобігання та подолання професійних деформацій у психологів в умовах військового стану.

Проаналізувавши наукові психологічні праці за останні роки (О. Бондарчук [2; 3], О. Ігнатович [21], Ю. Кашлюк [23], Л. Клочек [26], А. Клочко [27]), враховуючи роль професійних деформацій, а також результатів психологічної діагностики на констатувальному етапі, нами було розроблено програму запобігання та подолання професійних деформацій у психологів в умовах військового стану у контексті розвитку професійної

спрямованості. Ця програма призначена для психологів, які мають певний рівень професійних деформацій, що впливають на їхню професійну спрямованість. Методологічною основою розробленої програми стали вихідні положення психології праці, обґрунтованого та презентованого у психології Л. Карамушкой [22], М. Ткалич [60].

Мета програми полягає у підвищенні рівня емоційної стійкості до напруження серед психологів, що здійснюють свою діяльність під час війни.

Серед основних завдань програми варто відзначити такі:

- 1) ознайомити психологів з феноменом професійної деформації;
- 2) встановити власний рівень професійної деформації;
- 3) навчити технологіям відновлення організму та психіки психолога як людини;
- 4) виробити власні алгоритми подолання професійних деформацій.

В основу програми покладено ряд принципів, серед яких:

- 1) група має бути укомплектована за такими характеристиками: стать (бажано представлення обох статей); стаж роботи; рівень освіти, сімейний стан; рівень наявних професійних деформацій.
- 2) група працює в однаковому складі впродовж усіх занять.
- 3) принцип зворотного зв'язку та партнерства.
- 4) принцип акцентуації уваги на власних емоціях та почуттях.
- 5) принцип довірливого ставлення, обговорення усіх подій лише в межах групи, конфіденційність та нерозголошення інформації .

Очікувані результати від апробації програми:

1. Учасники будуть знати специфіку власної професійної деформації.
2. Учасники зможуть самостійно використовувати отримані у ході занять техніки задля відновлення втрачених психоемоційних ресурсів.
3. Учасники отримають власний набір способів відновлення фізичного, емоційного стану та психічного здоров'я.

Програмні заняття спрямовані на розуміння психологом власних емоцій, підвищення вміння контролювати їх вираження, оцінювати причину

появи тієї чи іншої емоції відповідно до подразника, підвищення рівня емпатії.

Програма складалася із 8 занять, тривалістю 4 години кожне. Частота зустрічей – раз на тиждень. Таким чином загальна тривалість роботи склала 32 години, 8 тижнів (2 місяці). Орієнтована кількість учасників 10- 12 осіб. Місце проведення занять підбиралося з урахуванням таких критеріїв, як: екологія середовища, приміщення з оптимальною температурою повітря та кількістю денного світла; зручні стільці; наявність місць для роботи у малих групах; наявність електропостачання.

Основна схема проведення занять має такий вигляд:

1) учасники вітаються та діляться своїм емоційним станом та переживаннями (ця частина відсутня на першому занятті);

2) проведення комплексу психологічних вправ, які відповідають заявленій меті заняття та спрямовані на розвиток психоемоційної сфери психологів (дозволено після заняття обговорити кожну вправу);

3) заняття завершується підведенням підсумків, а саме – підсумуванням того, що вдалося виконати і чому учасники навчилися під час заняття.

Опис занять.

Заняття 1. «Знайомство».

Вступ. Привітання, налаштування на групову роботу. Прийняття правил роботи в групі. Мета: прийняття правил роботи у групі, формування єдності із іншими учасниками.

Вправа «Знайомство». Мета: розвиток саморефлексії, підвищення довіри учасниками один до одного, сприяння згуртованості групи.

Інформаційне повідомлення «Про стрес». Мета: надати інформацію про стрес, його види, вплив на організм.

Мультимедійна презентація: «Що ми сьогодні будемо робити?» Мета: визначення мети і завдань проведення занять.

Групове обговорення теми: «Як ми організуємо свою роботу?». Мета: обговорення організаційних моментів – часу роботи, перерв, правил взаємодії учасників тощо.

Вправи на актуалізацію і закріплення настанови психологів на особистісний розвиток. Мета: сприяння особистісному розвитку.

«Криголам»: «Мої позитивні риси...».

Метод незавершених речень (з подальшим груповим обговоренням): «Особистісний і організаційний розвиток...», «Шлях успішного психолога...».

Міні-лекція: Зміст та проблеми особистісного розвитку психологів. Мета: повідомлення нової інформації, формування і розвиток обізнаності психологів. Робота в малих групах: визначення складових особистісного розвитку психологів.

Презентація результатів роботи малих груп: обговорення переліку складових, визначених кожною групою; складання узагальненого списку складових особистісного розвитку психологів.

Групова дискусія: «Позитивний і негативний вплив особистісного розвитку психологів на їхню професійну спрямованість». Мета: обговорення в групі учасників отриманої інформації на заняття.

Психологічний практикум: «Визначення ціннісного ставлення психологів до особистісного розвитку за допомогою ціннісних орієнтацій (за методикою М. Рокича). Мета: визначення кожним учасником специфіки власних ціннісних орієнтацій.

Психологічний практикум: «Дослідження автентичності самопрезентації психолога» за допомогою визначення наявності і видів психологічних захистів за опитувальником Р. Плутчика в адаптації Л. Васермана та ін. Мета: визначення кожним учасником власних механізмів психологічного захисту.

Психологічний практикум: «Дослідження когнітивної основи взаємодії психологів з оточенням» за допомогою методики Е. Шострома

«Самоактуалізаційний тест». Мета: визначення кожним учасником власної самоактуалізації.

Підведення підсумків, групова рефлексія.

Заняття 2 «Стиль вирішення проблем психологом».

Мета: надати інформацію про копінг-поведінку, про стилі вирішення проблем, стресостійкість особистості, підвищувати впевненість в собі, надати можливість для відпрацювання впевненої поведінки, ознайомити з технікою деперсоналізації для аналізу стресових ситуацій і технікою релаксації для розслаблення, заспокоєння.

Починаємо заняття з привітання, налаштування на роботу.

Вправа «Емоційний досвід». Мета: розвиток навичок концентрації уваги на почуттях та емоціях, робота учасників з ними.

Інформаційне повідомлення на тему «Стресостійкість». Мета: надати інформацію про стресостійкість, спрямувати психологів до пошуку ефективних способів подолання стресів.

Вправа «Внутрішнє кіно». Мета: ознайомлення учасників з технікою деперсоналізації.

Інформаційне повідомлення на тему «Копінг-поведінка». Мета: ознайомити учасників із копінг-стратегіями поведінки в стресовій ситуації.

Психологічний практикум: «Дослідження особливостей особистісної саморегуляції психологів» за допомогою визначення локусу контролю за модифікованим варіантом шкали І-Е Дж. Роттера. Мета: визначення кожним учасником власного рівня локусу контролю.

Психологічний практикум: «Дослідження проблем особистісного розвитку психологів» за допомогою визначення рівня «емоційного вигорання» за методикою К Маслач, Л. Джексон та стилів поведінки у складних ситуаціях за опитувальником С. Хобфолла. Мета: визначення кожним учасником власного рівня емоційного вигорання.

Підведення підсумків, групова рефлексія.

Заняття № 3 «Професійні якості психолога».

Мета: розвиток в учасників комунікативних якостей, толерантності та емпатії, відповідальності за результат.

Привітання, налаштування на групову роботу

Вправа «Визначте свій рівень толерантності». Мета: зрозуміти рівень власної толерантності.

Вправа «Домалюй». Час: Мета: розвинути у психологів здатність розуміти та приймати думки, почуття, бажання іншої людини і транслювати власні.

Зворотний зв'язок: відбувається обговорення виконання вправ у групі. Учасники діляться власними спостереженнями та враженнями, які виникли під час виконання вправ і думками щодо того, що варто з розумінням ставитись до думок оточуючих.

Вправа в парах «Розпізнай стан». Мета: розвинути у психологів емпатію, вміння зображати певну емоцію та розпізнавати емоційний стан партнера.

Вправа «Емоційне насичення». Мета: сформувати та закріпити позитивне ставлення до інших учасників.

Підведення підсумків. Групова рефлексія заняття.

Заняття № 4 «Сутність та природа стресу. Причини виникнення професійного стресу».

Мета: ознайомити психологів з технікою уявної зміни проблеми, зменшити негативні переживання; сформувати уявлення про позитивне мислення; знижувати психоемоційне напруження, підвищувати самооцінку.

Привітання, налаштування на групову роботу.

Вправа «Камінчик у черевіку». Мета: показати важливість правильного і вчасного висловлення своїх емоцій і почуттів, допомога у розумінні дії стресу на організм та якість життя.

Інформаційне повідомлення на тему «Починаємо думати позитивно. Мета: сформувати уявлення про позитивне мислення.

Міні-лекція на тему «Самодопомога у стресовій ситуації». Мета: ознайомити психологів з рекомендаціями, що робити у стресовій ситуації, як надати першу допомогу у переживанні стресу.

Вправа «Якості, які дратують в інших людях». Мета: виявити внутрішньоособистісні конфлікти в групі учасників, усвідомити зони соціального напруження.

Вправа «Дерево». Мета: зняти психоемоційне напруження, зміцнити у психологів впевненість у власних силах.

Групова робота: актуалізація установки на особистісне зростання психолога, розвиток рефлексивності, саморегуляції, оволодіння прийомами попередження «емоційного вигорання» (за допомогою вправ «Промовець», «Професійний шлях успішного психолога», «Самореклама», «Вибіркове сприймання», «Чарівний магазин», «Обмін», «4 фрази» тощо) [3].

Підведення підсумків. Групова рефлексія заняття.

Заняття №5-6-7-8. Тренінг.

Загальний дизайн тренінгу: тренінг складається зі вступу, основної частини та завершальної частини. У структуру пропонованого тренінгу входять дві тренінгові сесії.

Інтерактивні техніки для проведення тренінгових сесій. У ході проведення кожної тренінгової сесії використовуються такі інтерактивні техніки: «криголами», міні-лекції, групові дискусії, «мозкові штурми», робота в малих групах, метод незавершених речень, творчі завдання, проєкти тощо.

Ознайомлення психологів як учасників зі змістом тренінгу, визначення його мети і завдань.

Обговорення з психологами правил та принципів роботи в тренінгу: можна додати власні правила, результати слід зафіксувати на фліпчарті.

Перша тренінгова сесія.

Мета тренінгової сесії: розкрити основні чинники, що сприяють розвитку професійної спрямованості психологів під час війни.

Інформаційно-змістовий компонент тренінгу.

Міні-лекція «Чинники формування і розвитку професійної спрямованості психолога в умовах війни» (за матеріалами теоретичних та емпіричних досліджень).

Групова дискусія: Які чинники, на ваш погляд, найбільш ефективні?

Діагностичний компонент тренінгу.

Метод незавершених речень. Учасникам пропонується завершити речення «До чинників формування і розвитку професійної спрямованості психолога в умовах війни можна віднести...».

Корекційно-розвивальний компонент тренінгу.

Вправа «Співбесіда». Мета: відпрацювання у психологів навичок міжособистісної комунікації та рольової взаємодії в групі.

Групова дискусія: «За яких умов професійні деформації заважають розвитку професіоналізму психолога?»

Творчий проєкт в малих групах «Подолання синдрому «професійного вигорання» (авторська розробка учасників малих груп)

Мета: сприяння усвідомленню учасниками форм і методів подолання проявів синдрому «професійного вигорання».

Друга тренінгова сесія.

Інформаційно-змістовий компонент тренінгу.

Міні-лекція «Взаємозв'язок між толерантністю психолога і загальною культурою» (на матеріалах теоретичних та емпіричних психологічних досліджень).

Діагностичний компонент тренінгу.

Психологічний практикум: учасникам пропонується дати опис характеристик власної загальної і професійної культури.

Корекційно-розвивальний компонент

Вправа «Заходи, що сприятимуть розвитку толерантності психолога»

Мета: ознайомити з заходами, що сприятимуть розвитку толерантності у психолога під час війни.

Вправа «Підкреслювання спільності». Мета: самопізнання, розвиток у психологів комунікативних навичок.

Мозковий штурм: «Специфіка професійної спрямованості психолога в умовах війни».

Творче завдання (робота в парах): «Реальні та бажані вимоги до професійного зростання психолога в Україні». Учасникам пропонується на основі даних, отриманих під час психологічних практикумів на минулих заняттях проаналізувати реальні та бажані вимоги до професіоналізму психолога.

Завершальна частина тренінгу.

Обговорення в групі учасників: «Що дав мені цей тренінг?».

Повторне діагностування. Учасникам пропонується з надати зворотний зв'язок стосовно тренінгу.

Завершальна вправа «Мої побажання психологу». Мета: перевірка усвідомлення психологами результатів проведення занять.

На завершення треба зазначити, що впровадження тренінгових сесій показало їх ефективність для професійного розвитку психологів, нами було отримано позитивний зворотний зв'язок, про що свідчили результати роботи учасників в заключній його частині занять. Використання групових форм роботи і тренінгу надало нам можливість системно підходити до запобігання та подоланні професійних деформацій у психологів в умовах війни.

Наголосимо, що під час занять нами було рекомендовано учасникам ЕГ (експериментальної групи) вести щоденник особистісної рефлексії. Після закінчення занять психологи аналізували власну поведінку під час занять та визначали, чи достатньо їм знань, умінь, навичок для виконання професійних завдань на високому рівні. Це дало їм можливість відрефлексувати, які труднощі виникають у процесі професійної діяльності, а відтак зрозуміти над чим варто кожному з них працювати, що удосконалити.

Наприкінці, у вигляді підсумку формувального етапу був проведений порівняльний аналіз ефективності розробленої нами тренінгової технології за

результатами повторного діагностування респондентів ЕГ (експериментальної групи) та КГ (контрольної групи).

Після проведення апробації розробленої програми, нами було здійснено узагальнення (див. підрозділ 2.2) й інтерпретація отриманих результатів. Це склало нашу основну діяльність на узагальнюючому етапі дослідження.

Таким чином, дослідно-експериментальна робота проводилась з вересня 2023 р. по листопад 2023 р. і містила такі етапи: констатувальний, формувальний та узагальнюючий. Для діагностування було складено комплекс із чотирьох психодіагностичних методик.

2.2. Аналіз результатів дослідження

Проаналізуємо результати діагностування психологів на констатувальному етапі дослідження. В цьому етапі взяли участь психологи, які працюють у психологічній службі громадської організації «Земля Родина» на волонтерських засадах у м. Вінниця і практикуючі психологи (запрошення отримали випадковим чином у соціальних мережах) у м. Києві. Усі учасники дали згоду на добровільну участь в опитуванні. Разом на всіх етапах дослідження взяли участь 59 психологів: 37 на констатувальному і 22 на формуальному етапах.

Обробка отриманих емпіричних даних діагностування психологів здійснювалась у такій послідовності їх представлення: загальна характеристика (стать, вік), особливості спрямованості психологів, результати визначення провідного типу мотивації психологів, результати діагностування респондентів за методикою «Опитувальник професійної деформації» та результати діагностики за методикою «Діагностика самооцінки психічних станів» Г. Айзенка (додаток Б).

Характеристика випадкової вибірки респондентів: розподіл за статтю: 5 (13,51%) чоловіки та 32 (86,49 %) жінки віком від 23 до 48 років. Розподіл за віком: від 23 до 28 років 15 (40,54 %) респондентів, від 29 до 33 років – 17 (45,95 %), від 34 до 48 лише 5 (13,51 %) осіб. Спостерігаємо переважну більшість психологів у вибірці респондентів у віці від 28 до 33 років. Стаж

роботи психологом: від 1 до 3 років 3 (8,11 %) осіб, від 3 до 5 – 14 (37,84 %), від 5 до 10 – 2 (5,4 %) психологів, понад 10 років – 18 (48,65 %) респондентів. Майже половина опитаних має стаж роботи понад 10 років у сфері надання психологічних послуг.

1. Результати діагностування психологів за методикою діагностики професійної спрямованості (орієнтаційна анкета Б. Басса) (див. Рис.2.1) : у 5 (13,51 %) респондентів встановлена спрямованість на себе, у 21 (56,76%) – спрямованість на спілкування та у 11 (29,73 %) опитаних – спрямованість на справу.

Рис. 2.1 Спрямованість особистості психологів

Спостерігаємо, що у більшості психологів (56,77%) домінує спрямованість на спілкування. Це означає, що вони прагнуть підтримувати стосунки з оточуючими людьми, мають орієнтацію на спільну діяльність та на соціальне схвалення, їм характерна залежність від групи, вони потребують емоційної підтримки.

2. Результати визначення провідного типу мотивації психологів та співвідношення зі стажем професійної діяльності узагальнено в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Провідні типи мотивів психологів

Стаж	Провідні мотиви вибору (кількість)
------	------------------------------------

(у роках)	Внутрішні індивідуальні	Внутрішні соціальні	Зовнішньо позитивні	Зовнішньо негативні
1–3	2	-	1	-
3–5	6	3	4	1

Продовження табл.2.1

5–10	1	1	-	-
Понад 10	6	8	2	2
Разом	15 (40,54%)	12 (32,43%)	7 (18,92%)	3 (8,11%)

Загалом у респондентів домінуючими є внутрішні індивідуальні мотиви – встановлено у 15 (40,54 %) осіб, потім зовнішні соціальні мотиви – визначено у 12 (32,43 %) респондентів.

Отримано, що більшість психологів має прагнення виконувати професійну діяльність заради самої діяльності, а єдиною винагородою, яку вони очікують від роботи, є отримання нових знань, власний професійний розвиток, відчуття задоволення. Незначна кількість психологів (зокрема лише 27,03 % опитаних) проявили домінують зовнішню мотивацію як спонукання психолога як фахівця до активної роботи зовнішніми обставинами або соціальними стимулами. Також цікавим є висновок, що у психологів зі стажем роботи понад 10 років домінують мотивами є внутрішні соціальні мотиви.

3. Результати діагностування 37 респондентів за методикою «Опитувальник професійної деформації».

Основні показники професійної деформації психологів мають такі значення:

- зміни в образі «Я» (від 3 до 10 балів; \bar{X} =6,55 балів);
- професійне огрублення особистості (від 2 до 12 балів; \bar{X} =5,75 балів);
- упереджене ставлення до отримувачів психологічних послуг, що є суб'єктами професійної діяльності (від 0 до 10 балів; \bar{X} =4,3 бали);

– виконання професійної ролі загалом, окремих її елементів поза професійною діяльністю, коли в цьому немає прямої необхідності (від 1 до 9 балів; $\bar{X}=3,95$ бали);

– доволіно-суб'єктивне тлумачення регламентації психологічної роботи та поведінки клієнтів (від 0 до 8 балів; $\bar{X}=3,7$ бали).

Встановлено, що професійна деформація (від 10 до 46 балів) наявна в усіх психологів ($\bar{X}=24,25$ бали) і досягає початкового та середнього рівнів.

Глибинного рівня професійної деформації на час опитування не виявлено. Відповідно до рівня сформованості професійної отримано такі дані: з початковим рівнем професійної деформації (в основному утворилася – у 29 (78,38 %) респондентів; повністю утворилася – у 8 (21,62 %) психологів; психологів, у яких професійна деформація на стадії утворення за даними діагностування не встановлено.

Унаочнимо на рис. 2.2 основні показники професійної деформації психологів на початковому рівні її формування.

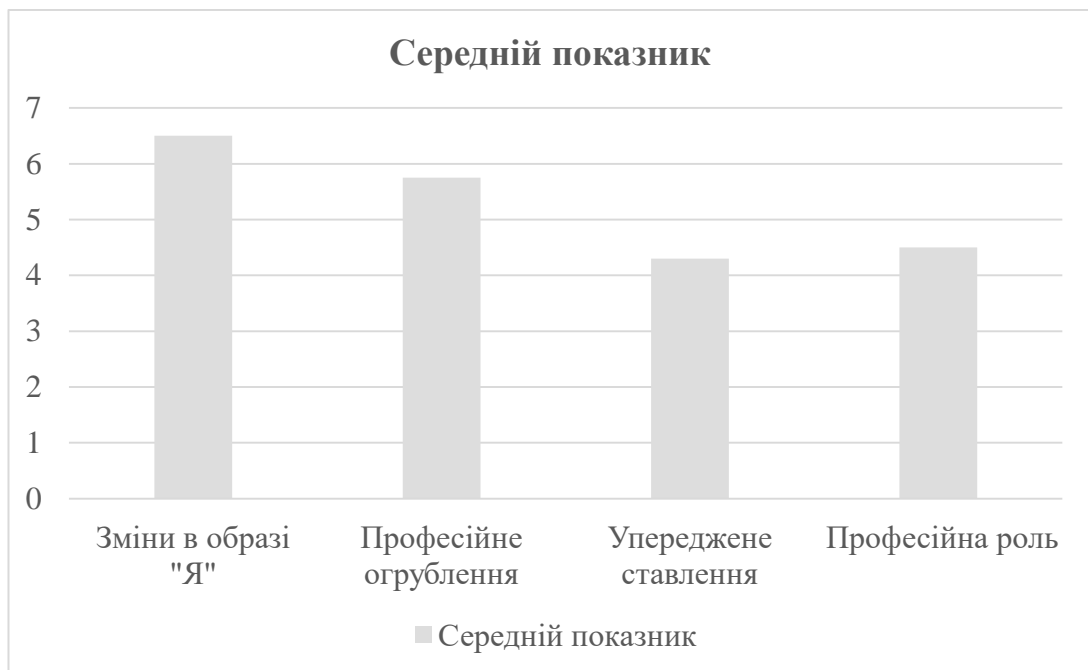

Рис. 2.2. Представленість основних показників професійної деформації психологів на початковому рівні її формування

Відповідно до представленої гістограми на початковому рівні професійної деформації в респондентів найбільш представлені зміни в образі

«Я» (6,5 балів) та професійне огрублення особистості (5,75 балів). Отже при узагальненні спостерігаємо в опитаних психологів наявність початкової професійної деформації.

Унаочнимо середньогрупові показники професійної деформації психологів за результатами діагностування (див. табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Середньогрупові показники професійної деформації психологів

Стадії	Показники професійної деформації				
	1	2	3	4	5
Стадія утворення	3,25	2,42	3,00	3,00	5,00
В основному утворилась	3,30	3,45	3,30	5,25	6,42
Повністю утворилась	5,10	3,75	4,25	7,55	7,80

Зазначимо, що в таблиці використано показники професійної деформації: 1 – упередження ставлення; 2 – довільно-об’єктивне тлумачення; 3 – виконання професійної ролі поза професійною діяльністю; 4 – професійне огрублення; 5 – зміни в образі «Я».

Відповідно до даних таблиці можна зазначити, що спостерігаємо тенденцію до змін у вираженості показників професійної деформації респондентів на всіх стадіях і рівнях її формування. Так, на стадії «в основному утвореної професійної деформації початкового рівня» найвищий кількісний показник – «зміни в образі «Я»» (6,5 балів), але він продовжує зростати на всіх інших стадіях цього рівня (від 5,00 балів до 7,80). Також на всіх стадіях початкового рівня професійної деформації відбувається подальше «занурення» в роботу (показник професійного огрублення зростає з 3,00 балів до 7,55 балів).

4. Результати діагностики за методикою «Діагностика самооцінки психічних станів» Г. Айзенка, яка дозволила оцінити у психологів такі неадаптивні психічні стани як агресія, фрустрація, тривожність, ригідність.

У нашому дослідженні тривожність виступає як переживання психологом емоційного дискомфорту, що пов'язаний з очікуванням і передчуттям небезпеки в професійній діяльності.

Фрустрація розуміється як психічний стан, викликаний неуспіхом у задоволенні психологом професійної потреби, як неможливість реалізації професійних обов'язків.

Наявність агресії характеризує появу у психолога ворожості по відношенню до оточуючих та навколишнього світу.

Ригідність характеризує наявність ускладненості (або повну нездатність) психолога використовувати інструменти психологічного впливу при здійсненні своєї діяльності в умовах війни.

Результати діагностування всіх респондентів на констатувальному етапі узагальнено в табл. 2.3.

Таблиця 2.3

Діагностика самооцінки психічних станів психологів

Психічні стани	Рівні прояву					
	низький		середній		високий	
	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%
Агресивність	7	18,93	18	48,64	12	32,43
Фрустрація	1	2,70	24	64,84	12	32,43
Тривожність	2	5,41	10	27,03	25	67,56
Ригідність	15	40,56	15	40,56	7	18,88
Разом	37	100	37	100	37	100

У психологів встановлено значний показник високої тривожності, який виявлений у 25 (67,56 %) опитаних. Це свідчить, що переважній більшості психологів з високим рівнем тривожності властиві замкнутість, неадекватна оцінка поведінки оточуючих людей, наявність почуття небезпеки. Їм характерна провина, яка у подальшому сприяє появі негативної самооцінки.

Такі фахівці вирізняються наявністю певних соціальних стереотипів, які сприяють виникненню негативних емоцій.

У 10 (27,03 %) психологів встановлено середній рівень тривожності, який характеризує наявність у них адекватного сприйняття життєвої ситуації, в якій вони опинилися під впливом воєнного стану в Україні. Наголосимо, що лише у 2 (5,41 %) психологів спостерігаємо низьку тривожність.

Високий рівень агресивності властивий 12 (32,43 %) психологам, середній рівень визначено у 18 (48,64 %), а низький – лише у 7 (18,93 %).

Висока агресивність фахівців психологічної галузі характеризується раптовими нападами дратівливості, появою фізичної та непрямой агресії. За даними діагностування у більшості психологів спостерігається середній рівень агресивності, який свідчить про наявність у них схильності переносити агресію на оточуючі предмети (на меблі, посуд тощо). Це можна пояснити страхом психолога бути незрозумілим для клієнту.

Фрустрація характерна на низькому рівні властива лише для 1 (2,7 %) респондента, на середньому рівні – для 24 (64,84 %), водночас високі показники за цією шкалою властиві для 12 (32,43%) психологів. Високий рівень фрустрації визначається при негативних переживаннях психологом свого професійного стану. Фахівець має розчарування, роздратування, розпач від результатів власної професійної діяльності. Серед психологів спостерігалась велика частка жінок, тому у них висока фрустрація частіше має вияв як реакція агресії чи ігнорування. Середній рівень фрустрації психологів переважає в їхніх поведінкових реакціях, що мають як зовнішню, так і внутрішню спрямованість.

Цікавим є той факт, що показники високого рівня агресивності і фрустрації у респондентів однакові по 32,43 %. Також важливо у нашому дослідженні підкреслити, що причини агресивності психолога можуть знаходитись як в особливостях самої особистості фахівця, так і у впливі соціальних умов. Агресивність як властивість у практичній психології є амбівалентним феноменом: з одного боку, як негативна особистісна

характеристика, з іншого – як пристосувальна функція людини, що спрямована на адаптацію до нових соціальних умов життєдіяльності.

Діагностика ригідності психологів: високий рівень встановлено у 7 (18,88 %) респондентів, середній і низький у 15 (40,56 %) респондентів відповідно. Психологи з низькою ригідністю характеризуються повільним пристосуванням до соціальних змін професійної діяльності, відсутністю гнучкості професійного мислення. Психологи з високою і середньою ригідністю мають можливість достатньо швидко адаптуватись, гнучко мислити, знаходити нові форми професійної поведінки, комунікувати. Ригідні фахівці відрізняються практичністю, акуратністю, вірністю своїм принципам й настановам.

За отриманими результатами діагностики на констатувальному етапі було сформульовано гіпотезу дослідження.

Проаналізуємо результати діагностування в кінці формувального етапу дослідження.

Нами було сформовано дві групи респондентів з психологів громадської організації «Земля Родина»: експериментальна група (ЕГ) у кількості 10 осіб і контрольна група (КГ) у кількості 12 осіб. З психологами ЕГ були проведені заняття з програми запобігання та подолання професійних деформацій у психологів під час їх діяльності в умовах війни. З респондентами КГ таких заходів не було проведено. Після впровадження програми було проведено повторне діагностування респондентів ЕГ та КГ за пропонованими методиками і порівняно їх результати.

Результати діагностування психологів в ЕГ і КГ за методикою діагностики професійної спрямованості (орієнтаційна анкета Б. Басса) представлено в табл. 2.4.

Таблиця 2.4

Спрямованість особистості психологів ЕГ та КГ

Види	ЕГ (n=10)	КГ(n-12)
------	-----------	----------

спрямованості	До		Після		До		Після	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
На себе	2	20,00	4	40,00	3	25,00	3	25,00
На спілкування	2	20,00	2	20,00	4	33,33	4	33,33
На справу	6	60,00	4	40,00	5	41,67	5	41,67
Разом	10	100	10	100	12	100	12	100

У респондентів КГ ніяких змін у спрямованості не встановлено. У респондентів ЕГ після формувальних заходів встановлено підвищення рівня спрямованості «на себе» з 20,00% до 40,00% і зниження спрямованості «на справу» (з 60,00 % до 40,00 %). Кількісний показник спрямованості «на спілкування» не змінився. Після впровадження програмних занять в ЕГ спостерігається незначна зміна спрямованості особистості психологів.

Це свідчить про те, що професійна спрямованість психологів має такі основні характеристики: інтенсивність, стійкість та широта. Інтенсивність пов'язана з емоційним забарвленням професійної діяльності. Стійкість характеризує, у першу чергу, сталість спонуки. Коло професійних інтересів психолога зазвичай фіксується у понятті «широта спрямованості».

Зміст отриманих видів спрямованості становлять потяги, бажання, потреби, мотиви, інтереси, переконання психолога як фахівця.

Результати діагностування респондентів ЕГ та КГ щодо визначення провідного типу мотивації психологів див. у табл. 2.5.

Таблиця 2.5

Провідні мотиви психологів ЕГ та КГ

Мотиви	ЕГ (n=10)				КГ(n=12)			
	До		Після		До		Після	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
Внут індив	2	20,00	6	60,00	5	41,67	3	25,00
Внут соціал	2	20,00	3	30,00	2	16,67	5	41,67
Зовн позит	6	60,00	1	10,00	4	33,33	3	25,00

Зовн негат	-		-		1	8,33	1	8,33
Разом	10	100	10	100	12	100	12	100

У психологів ЕГ після проведених занять спостерігається зміна провідних мотивів. Так внутрішні індивідуальні мотиви зросли на 40,00%, внутрішні соціальні – підвищились на 10,00%. Значно (на 50,00%) знизився показник зовнішніх позитивних мотивів. Зовнішні негативні мотиви не визначені в ЕГ. У респондентів КГ спостерігаємо зниження показників внутрішніх індивідуальних мотивів на 16,67 % (41,67% – 25,00%), підвищення внутрішніх соціальних мотивів на 25,00%. Незначне зниження зовнішніх позитивних мотивів і не зміну зовнішніх негативних мотивів. Отримані дані свідчать про ефективність проведених занять в ЕГ і здійснений і їх ході вплив на мотивацію психологів.

Використовуючи психодіагностичну методика «Діагностика самооцінки психічних станів» Г. Айзенка, при повторній діагностиці ми отримали такі результати (див. табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Порівняння результатів діагностування самооцінки психічних станів психологів в ЕГ та КГ

Рівні	ЕГ (n=10)				КГ (n=12)			
	До		Після		До		Після	
	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%
Тривожність								
Низький	1	10,00	5	50,00	3	25,00	3	25,00
Середній	2	20,00	3	30,00	6	50,00	5	41,67
Високий	7	70,00	1	10,00	3	25,00	4	33,33
Агресивність								
Низький	-	-	3	30,00	6	50,00	5	41,67
Середній	4	40,00	6	60,00	1	8,33	4	33,33
Високий	6	60,00	1	10,00	5	41,67	3	25,00

Фрустрація								
Низький	2	20,00	4	40,00	2	16,67	1	8,33
Середній	4	40,00	6	60,00	8	66,66	8	66,67
Високий	4	40,00	-	-	2	16,67	3	25,00
Ригідність								
Низький	3	30,00	2	20,00	4	33,33	4	33,33

Продовження табл.2.6

Середній	5	50,00	2	20,00	5	41,67	4	33,33
Високий	2	20,00	6	60,00	3	25,00	4	33,33

У респондентів ЕГ підвищились низькі рівні показників «тривожність», «агресивність», «фрустрація» після проведення формувальних заходів. До прикладу, низька тривожність встановлена у 50,00% психологів після формувальних заходів, тоді як на констатувальному вона була низькою лише у 10,00% психологів. В цілому, підвищились показники середніх рівнів і знизились показники високих рівнів. Так за «тривожністю» показник високого рівня знизився на 60,00%, за «агресивністю» – на 50,00%, а за «фрустрацією» його не визначено. За ригідністю у психологів із ЕГ знизились показники низького і середнього рівнів, проте показник високого рівня підвищився на 40,00%.

У респондентів КГ спостерігаємо за показником «тривожністю» незначне зниження показників високого рівнів. За агресивністю показник середнього рівня Відмітимо, що високий рівень за фрустрацією в КГ не значно підвищився. Показники ригідності за всіма рівнями однакові.

Результати діагностування психологів ЕГ за методикою «Опитувальник професійної деформації» зображено на рис. 2.3.

Встановлено, що у психологів ЕГ після проведення формувальних заходів знизився середній показник за ознакою «Зміни в образі «Я». Це свідчить про сталість уявлень психологів про свою професійну діяльність і сприйняття себе в ній. За показником «Професійне огрублення»

спостерігаємо підвищення середнього балу, що пояснюється емоційним навантаженням психологів. За показником «Упереджене ставлення» встановлено зниження показника з 5,82 до 4,31 балів. За показником «Професійна роль» зміни в бік підвищення склали 0,4 бала.

В КГ психологів встановлено значні зміни в підвищенні середніх показників професійної деформації: «Зміни в образі «Я» змінилися з 5,24 до 6,84 балів, «Професійне огрублення» підвищилось з 3,81 до 5,67, «Упереджене ставлення» було 4,52 бала, стало 6,78, проте показник «Професійна роль» зріс з 4,56 до 5,67 бала.

Отримані узагальнені результати повторного діагностування респондентів ЕГ свідчать про вплив проведених програмних заходів на зниження тривожності, агресивності і фрустрації та підвищення ригідності у психологів.

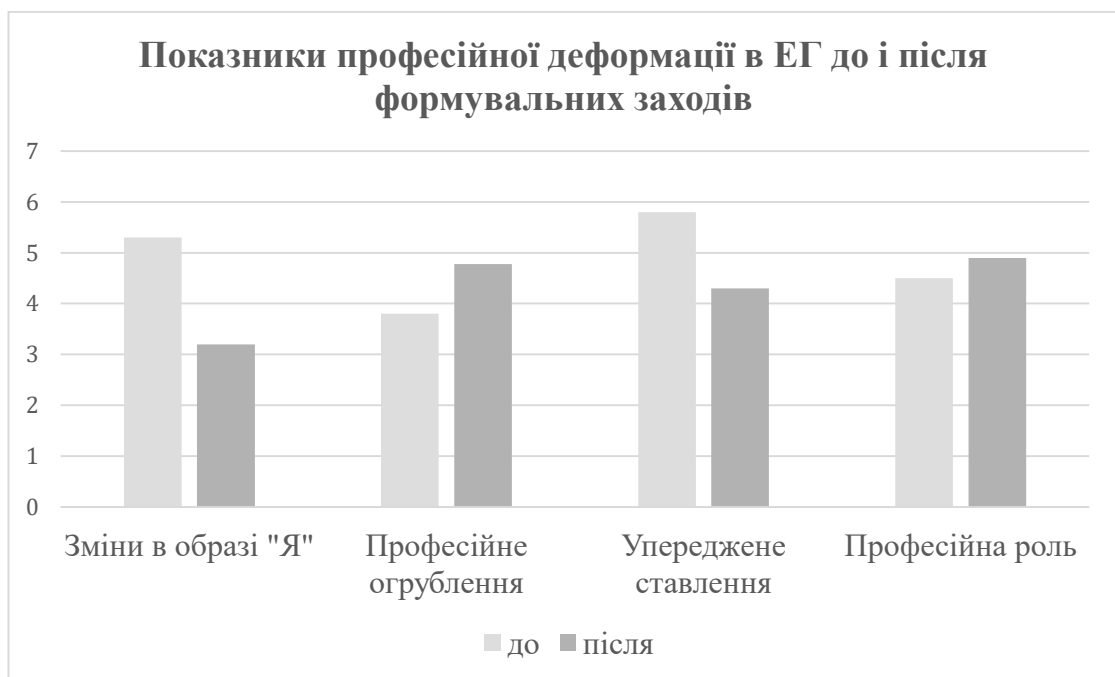

Рис. 2.3. Представленість основних показників професійної деформації психологів в ЕГ до і після проведення формувальних заходів

У результаті узагальнення даних дослідження підтверджено ефективність проведеної програми з психологами. Як бачимо, в порівнянні з результатами констатувального етапу в контрольній групі суттєвих змін не виявлено.

Можна констатувати підтвердження гіпотези дослідження, яка полягає у припущенні, що стан, спричинений війною в Україні, призводить до деформації професійної спрямованості психологів.

За результатами експериментального дослідження встановлено, що детермінантами розвитку професійної деформації психологів під час війни, за отриманими результатами діагностування і проведення формувальних заходів, є:

- 1) професійно-нормативні чинники (стаж професійної діяльності, соціальні та професійні ситуації в суспільстві);
- 2) індивідуально-психологічні чинники (усвідомлення психологом власних інтересів, мотивів до професії, адекватне сприйняття професійних обов'язків);
- 3) особистісні чинники (рівень стресостійкості, толерантності, тривожності, ригідності особистості психолога).

Нами було визначено шляхи запобігання професійним деформаціям у психологів, як-то: підвищення стресостійкості, розвиток психічної саморегуляція, удосконалення постійного професійного зростання.

Таким чином, результати формувального етапу дослідження підтвердили ефективність розробленої програми та можливість її впровадження в умовах запобігання та подолання професійних деформацій у психологів під час війни.

Аналізуючи доробки психолого-педагогічних праць, можна рекомендувати певні кроки до розвитку професійної спрямованості психологів в умовах війни:

1. Підвищення професійної компетентності (соціальної, психологічної, загальнокультурної тощо)
2. Діагностика професійних деформацій та розробка методик і технік їх попередження та подолання.
3. Проходження психологами тренінгів, спрямованих на особистісне та професійне зростання.

4. Рефлексія професійної діяльності та створення стратегії подальшого особистісного і професійного зростання психолога.

5. Засвоєння прийомів саморегуляції емоційно-вольової сфери та самокорекції професійних деформацій.

Профілактика професійних деформацій потрібна психологу завжди, й особливо в умовах війни. Найчастіше деформації особистості у психологів виникають через невідповідність їх очікувань та професійної ситуації, яка склалась в реальності.

За результатами аналізу зарубіжних джерел [75; 77; 78; 79; 80], нами узагальнено та виокремлено такі напрямки запобігання проявам професійних деформацій у психологів під час війни, які впливають на їх професійну спрямованість:

1. Сприяти організації постійного професійного зростання, тобто розвивати у психологів такі якості, як толерантність, емпатія, стресостійкість, рефлексія. На це мають бути спрямовані професійно орієнтовані тренінги та вебінари.

2. Допомогати психологам зміцнювати їхні ресурси стресостійкості, що пов'язані із професійною діяльністю. Необхідно ознайомлення та навчання психологів зі способами, прийомами, техніками психічної саморегуляції.

3. Організувати професійну взаємодію, яка б була спрямована на корекцію професійних відносин, через самопрезентацію в середовищі професіоналів.

Шляхами подолання професійних деформацій психологів є розвиток професійної компетентності та високий рівень професійної і загальної культури.

Висновки до розділу 2

У другому розділі представлено обґрунтування процедури і методик експериментального дослідження, висвітлено результати дослідно-експериментальної роботи, сформовано рекомендації з розвитку професійної спрямованості психологів під час війни.

Описано хід та результати проведення дослідно-експериментальної роботи з визначення змісту і особливостей професійної спрямованості психологів під час війни, яка складалася з етапів: теоретико-методологічний аналіз проблеми дослідження професійної спрямованості; збір первинних емпіричних даних; проведення первинної і заключної діагностики респондентів за обраними методиками, розробка й апробація програми запобігання та подолання професійних деформацій у психологів в умовах військового стану та узагальнення даних і складання рекомендацій.

Виокремлено такі особливості професійної спрямованості психологів під час війни як: мотивація до професії психолога, наявність професійних деформацій, поява станів тривоги і ригідності.

Дослідно-експериментальна робота містила такі завдання: визначення особливостей професійної спрямованості, діагностування професійних деформацій у психологів, що надають психологічні послуги в умовах війни в Україні, апробація програми запобігання та подолання професійних деформацій у психологів, які працюють під час війни.

Відповідно до результатів діагностики за комплексом методик на констатувальному етапі дослідження встановлено, що у психологів в наявності такі неадаптивні психічні стани як агресія, фрустрація, тривожність, ригідність. Також визначені основні прояви професійної деформації: упереджене ставлення; виконання професійної ролі поза професійною діяльністю; професійне огрублення; зміни в образі «Я». Узагальнено, що у психологів сформована та чи інша стадія початкової професійної деформації. Встановлено тенденцію до змін у зростанні показників професійної деформації респондентів на всіх стадіях і рівнях її формування.

Складено програму запобігання та подолання професійних деформацій у психологів в умовах військового стану у контексті розвитку професійної спрямованості. Ця програма розрахована на 32 години і призначена для психологів, які мають певний рівень професійних деформацій, що впливають

на їхню професійну спрямованість. Мета програми полягає у підвищенні рівня емоційної стійкості до напруження серед психологів під час війни.

Узагальнено результати повторного діагностування психологів ЕГ та КГ, які свідчать про вплив проведених програмних заходів на зниження тривожності, агресивності і фрустрації та підвищення ригідності у психологів ЕГ. Це підтвердило гіпотезу дослідження.

ВИСНОВКИ

Аналіз й узагальнення викладених у роботі теоретичних засад та емпіричних результатів дослідження проблеми професійної спрямованості психологів під час війни дають підстави для таких тверджень.

1. За результатами опрацювання наукових джерел встановлено, що єдиного підходу до визначення професійної спрямованості особистості в психології не існує. Узагальнено, що під професійною спрямованістю психолога в умовах війни будемо розуміти його інтегральну якість як фахівця, що обумовлює професійно значущі бажання, мотиви, інтереси та визначає морально-ціннісні орієнтації психолога як особистості й як фахівця.

До складових професії сучасного психолога віднесено психофізіологічну, індивідуально-особистісну та кваліфікаційну. Значний вплив на професійну спрямованість здійснюють такі складники професії психолога як професійно важливі якості, мотивація до професії, емоційно-ціннісне ставлення до професії, наявність (чи відсутність) професійної деформації.

2. Обґрунтовано зміст і структуру професійної спрямованості психолога, як інтегральної характеристики особистості. Зміст професійної спрямованості психолога становлять складові його мотиваційно-ціннісної сфери. До її змістових характеристик віднесено: складну якість особистості, що виникає на певному етапі її розвитку в результаті професійної підготовки, структура якої зумовлена функціями і специфікою професійної діяльності психолога, вимогами суспільства і ринку праці до професійних і особистісних якостей відповідної категорії фахівців психологічної сфери. Професійна спрямованість поєднує складові мотиваційно-ціннісної сфери психолога (його професійні потреби, бажання, мотиви, ціннісні орієнтації, емоційні стани, вольові якості, схильності та здібності).

З'ясовано, що професійна спрямованість у своїй динаміці є тривалим і динамічним процесом, який починається під час професійної підготовки та проходить через низку послідовних стадій становлення фахівця.

3. Виокремлено особливості професійної спрямованості психолога під час війни. З'ясовано, що специфіка професійної спрямованості психолога під час війни пов'язана з його індивідуально-особистісними та професійно важливими якостями. Під час війни у психологів з'являється професійна деформація. Професійну деформацію психолога будемо розглядати як деструкцію, що виникає у процесі виконання професійної діяльності в складних і напружених умовах і негативно впливає на її результативність та успішність. До основних психологічних характеристик професійної деформації віднесемо психофізіологічні зміни в структурі особистості психолога, сталі стереотипи професійної діяльності, стагнацію професійного розвитку.

4. Розроблено програму запобігання та подолання професійних деформацій у психологів, що здійснюють свою діяльність під час війни.

Враховуючи результати отримані під час констатувального етапу дослідження, на формувальному етапі було розроблено та апробовано програму запобігання та подолання професійних деформацій у психологів, які працюють під час війни. Пропонована програма розрахована на 8 занять по 4 години кожне. Основна схема проведення занять мала такий вигляд: вітання учасників, проведення комплексу психологічних вправ, які відповідають заявленій меті заняття та спрямовані на розвиток психоемоційної сфери психолога, заняття завершується обговоренням результатів в групі і підведенням підсумків. Усі програмні заняття були спрямовані на розуміння й усвідомлення психологом власного емоційного стану, на розвиток умінь контролювати його, оцінювати причину появи тієї чи іншої емоційної реакції відповідно до дії подразника, на підвищення емпатії, стресостійкості і толерантності до оточуючих.

Програмні заняття орієнтовані на посилення мотиваційного компонента професійної спрямованості психолога, на покращення його професійної саморегуляції і попередження (або подолання) професійних деформацій. Під час виконання вправ і завдань психологи навчилися свідомій регуляції власної професійної діяльності.

5. Досліджено ефективність програми запобігання та подолання професійних деформацій у психологів, що здійснюють свою діяльність під час війни.

Дослідно-експериментальна робота містила такі етапи: констатувальний, формувальний та узагальнюючий. Упродовж констатувального етапу дослідження було проведено діагностування випадкової вибірки респондентів за такими методиками: методика діагностики професійної спрямованості (орієнтаційна анкета Б. Басса); методика діагностики мотивації психологів (визначення провідного типу мотивації); методика «Опитувальник професійної деформації» (розробник В.Медведев); методика «Діагностика самооцінки психічних станів» Г.Айзенка. На констатувальному етапі в дослідженні взяло участь 37 психологів з м. Вінниця, м. Київ. Формувальний етап проводився з психологами, які на волонтерських засадах працюють в громадській організації «Земля Родина». Всього у формуальному експерименті взяли участь 22 психолога: 10 досліджуваних увійшли до експериментальної групи (ЕГ) і 12 – до контрольної групи (КГ). За узагальненими результатами дослідження встановлено, що детермінантами розвитку професійної деформації психологів під час війни є: професійно-нормативні чинники; індивідуально-психологічні чинники; особистісні чинники.

За результатами дослідно-експериментальної роботи була підтверджена запропонована гіпотеза, досягнута мета і виконані завдання дослідження.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробці моделей і технологій формування і розвитку професійної спрямованості психолога в критичних ситуаціях повоєнного відновлення України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Басс Л. Ю., Волинець Н. О. Гуманістична спрямованість як складова професійної діяльності психолога. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна"*. 2014. № 1. С. 5-10.
2. Бондарчук О. І. Професійна деформація особистості керівників загальноосвітніх навчальних закладів у процесі їх соціалізації. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г.С. Костюка АПН України*. Т. Х. Ч. 1. К., 2018. С. 27-33.
3. Бондарчук О. І. Спецкурс-тренінг особистісного розвитку керівників освітніх організацій у контексті організаційного розвитку. *Актуальні проблеми психології: зб. наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія*. 2011. Т. I. Вип. 32. С. 213-218.
4. Варварецька Г. А. Професійна спрямованість у системі суміжних наукових категорій. *Наукові записки Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія: Педагогічні та історичні науки*. 2012. Вип. 108. С. 25-29.
5. Вірна Ж. П. Неврогенез професійних деструкцій особистості. *Психологічні перспективи*. 2012. Вип. 19. С. 84-90.
6. Войтович М.В. Психофізіологічні закономірності професійного самоздійснення практичних психологів галузі середньої освіти: монографія / за ред. О. М. Кокуна. Київ: Педагогічна думка, 2015. С.170-180.
7. Вознюк А. В. Психологія підготовки керівників до управління педагогічними працівниками в освітніх округах: монографія. Суми: СВС Панасенко І. М., 2017. 416 с.
8. Грищенко С. В. Стратегії самодопомоги в подоланні професійної деформації в діяльності програмістів. *Вісник Чернігівського національного*

педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Педагогічні науки. 2012. Вип. 96. С. 53-57.

9. Гулай О. І. Методичні основи формування фундаментальної складової професійної компетентності фахівців будівельного профілю: монографія / за наук. ред. Л. М. Романишиної. Луцьк: РВВ ЛНТУ, 2013. 296 с.

10. Гура Н. А. Організаційно-психологічні чинники розвитку і переривання кар'єри. Дис. канд. психол. наук. 19.00.01. Київ, 2019. 239 с.

11. Діденко М. С. Дослідження психологічних особливостей розвитку професійно значущих якостей майбутніх менеджерів організацій. *Організаційна психологія. Економічна психологія. 2018. №1 (12). С. 26–36.*

12. Дідух М. М. Професійна спрямованість як динамічна якість особистості. *Юридична психологія. 2020. №1 (28). С. 56–64.* <https://doi.org/10.33270/03212801.56>

13. Доценко В. В. Розвиток психологічної стійкості поліцейських в умовах військової агресії. *Проблеми сучасної поліцейстики: тези доп. наук.-практ. конф. МВС України, Харків. нац. ун-т внут. справ. Харків: ХНУВС. 2022. С. 160-164.*

14. Дубінчук О. С. Дидактичні основи профілювання природничо-наукової підготовки учнів зі змісту математичної освіти в професійно-технічних училищах. Педагогіка: наук. метод. збірник Київ: Педагогічна думка, 1993. 220 с.

15. Дубчак О. Професійна деформація практичного психолога. 2019. URL:<https://dspace.nau.edu.ua/bitstream/NAU/38278/3/%D0%94%D1%83%D0%B1%D1%87%D0%B0%D0%BA.pdf> (Дата звернення 08.09.2023)

16. Дуткевич Т. В., Савицька О.В. Практична психологія: вступ до спеціальності. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 256 с.

17. Заїка І. В. Психологічні умови подолання особистісної напруженості персоналу освітніх організацій : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.10. Київ, 2020. 346 с.

18. Зінченко В. О. Формування професійної спрямованості студентів економічних спеціальностей на початковому етапі навчання: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.04. Луганськ, 2008. 20 с.

19. Зливков В., Лукомська С., Євдокимова, Н., Ліпінська С. Діти і війна: монографія. Київ-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М. 2023. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/734177> (Дата звернення 08.10.2023)

20. Івашкова Т. О. Професійна спрямованість навчального процесу як умова формування у майбутніх офіцерів-прикордонників умінь і прийомів самоосвітньої діяльності. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2015. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2015_2_11 (Дата звернення 05.10.2023)

21. Ігнатович О. М. Психологічні основи розвитку фахової інноваційної культури педагогічних працівників: дис. на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук: 19.00.07. Київ, 2019. 474 с.

22. Карамушка Л. М. Психологія діяльності організацій в умовах соціально-економічних змін (на матеріалі освітніх організацій): монографія. Київ: Педагогічна думка, 2008. 192 с.

23. Кашканова Г. Г. Ігрові форми навчання загальнотехнічним дисциплінам як засіб формування професійної спрямованості студентів: монографія. Вінниця: ВНТУ, 2012. 124 с.

24. Кашлюк Ю. І. Психологічне здоров'я і психологічне благополуччя особистості як складові задоволеності життям. *Психологічний часопис*. 2017. Т. 7. № 3. С. 47-58.

25. Клочек Л. В. Психологічна програма оптимізації розвитку соціальної справедливості у педагогічній взаємодії. *Психологія: реальність і перспективи. Збірник наукових праць*. Рівне: РДГУ, 2018. Вип. 10. С. 70-78.

26. Клочко А. О. Інноваційні стилі управління за критерієм «спрямованість особистості»: зв'язок з організаційно-психологічними характеристиками особистості менеджерів освіти. *Вчені записки Таврійського*

національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія. 2021. Т. 32 (71). № 2. С.74-78.

27. Ключко А. О. Особливості впровадження тренінгової програми «Психологія розвитку інноваційних стилів управління у менеджерів освітніх організацій». *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2021. № 1 (22). С.79-88.

28. Ковальчук О. П. Професійна спрямованість як основа професійного розвитку військовослужбовців. *Вісник Національного університету оборони України*. 2011. Вип. 4. С. 147-151.

29. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ: Радянська школа, 1989. 608 с.

30. Креденцер О. В. Психологія розвитку підприємницької активності персоналу освітніх організацій: монографія. Київ: Логос, 2019. 320 с.

31. Кузікова С. Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці: монографія. Суми: Видавництво «МакДен», 2012. 410 с.

32. Кузікова С. Б. Феноменологія саморозвитку особистості: визначення поняття. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Психологічні науки*. 2013. Т. 2. Вип. 10. С. 171-176.

33. Мазяр О. В., Кириченко В. В. Психологія праці: модульний курс: навчальний посібник. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 190 с.

34. Максименко С. Д. Прогнозування психічного розвитку особистості у генетичній психології. *Актуальні проблеми психології*. 2015. Т. 7. Вип. 38. С. 13-23.

35. Марусинець М. М. Професійна спрямованість і її віддзеркалення в моделі підготовки фахівців гуманітарного профілю. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Педагогіка, психологія, філософія*. 2015. Вип. 220. С. 268-275.

36. Медведєв В. С. Юридико-психологічний зміст та особливості діяльності слідчого Національної поліції України. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. Т. 2. № 3. С. 5-9. doi: <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-2.1>.

37. Мельник А.І. Формування професійно-пізнавальної спрямованості студентів вищих медичних навчальних закладів у процесі навчання іноземних мов: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.04. Київ, 2008. 20 с.

38. Мілютіна К. Л. Перспектива дослідження толерантності як передумова створення інклюзивних спільнот. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. Вип. 2, Т. 1. С. 80-84.

39. Москалюк О. І. Формування професійної спрямованості у майбутніх соціальних педагогів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04, Кіровоград, 2007. 20 с.

40. Оніщенко Н. В. Служби екстреної психологічної допомоги в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2013. Вип. 31. С. 21-24.

41. Оршанський Л. В. Професійна спрямованість гуманітарної підготовки як педагогічна проблема сучасності. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2010. Вип. 5. С. 267-279.

42. Панасенко Н. М., Войтович М. В. Профілактика професійної деформації практичних психологів системи середньої освіти. Актуальні проблеми психології. *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2015. Т. V. Вип. 15. С.176-284.

43. Панок В. Г. Життєвий шлях особистості як категорія прикладної психології. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Психологічні науки*. 2014. Вип. 2.12. С. 146-151.

44. Панок В. Г. Практична психологія. Теоретико-методологічні засади розвитку: монографія. Чернівці: Технодрук, 2010. 486 с.

45. Панок В. Г. Психологічні дослідження в умовах війни: проблеми і завдання. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2023. Вип. 5(1). С. 1-12. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5133>
46. Приходько Ю. О., Юрченко В. І. Психологічний словник-довідник: навч. посіб. Київ: Каравела, 2012. 328 с.
47. Психологічна діагностика мотивації особистості до навчання в умовах інформаційного суспільства: монографія / за ред. Н. В. Пророк. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2020. 131 с.
48. Психологічні особливості маніпуляцій особистості. URL: https://studwood.net/1776532/psihologiya/psihologichni_osoblivosti_manipulyatsi_u_osobistosti (Дата звернення: 29.09.2023)
49. Пучина О. В., Волярська О. С. Управління психолого-педагогічним супроводом освіти дорослих в Україні. *Ринок праці та зайнятість населення*. 2013. № 3. С. 31-33.
50. Рибалка В. В. Методологічні засади теоретичної та практичної психології: особистість, психологічна діяльність, духовність. *Психологія і особистість*. 2018. № 1. С. 9-19.
51. Романишина Л. М., Хмеляр І. М., Лукашук М. М. Професійна спрямованість навчання природничих дисциплін у системі підготовки медичного працівника середньої ланки. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2010. Вип. 4. URL: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Vnadps/2010_4/zmist.html (Дата звернення: 30.09.2023)
52. Семіченко В. А. Особливості психологізованої свідомості особистості. Психологія свідомості: теорія і практика наукових досліджень. Київ, 2019. С. 21-26. URL: <https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/40838/1/%d0%a1%d0%b5%d0%bc%d0%b8%d1%87%d0%b5%d0%bd%d0%ba%d0%be.pdf> (Дата звернення: 30.09.2023)
53. Семіченко В. А. Психологія особистості. Київ: Видавець Ешке О. М., 2001. 427 с.

54. Симоненко С. М. Індивідуально-психологічний вимір особистості як суб'єкта творчої діяльності. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Київ: Видавництво «Фенікс», 2019. Т. XII. Психологія творчості. Вип. 25. С. 260-272.

55. Степаненко Л. М. Професійна спрямованість у підготовці майбутніх психологів до взаємодії з маргінальними соціальними групами. *Наукові записки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія «Педагогічні науки»*. 2019. Вип. 144. С. 186-198. doi: <https://doi.org/10.31392/NZnpu-144.2019.22>.

56. Тітова Т. Особливості професійної спрямованості студентів-психологів з різним рівнем саморегуляції. *Наукові записки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія «Педагогічні науки»*. 2016. Вип. 106. С. 203-115. doi: <https://doi.org/10.33989/2226-4078.2019.1.163997>.

57. Титаренко Т. М. Психологічне здоров'я особистості: засоби самопомоги в умовах тривалої травматизації: монографія. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2018. 160 с.

58. Тихолаз С. І. Компоненти професійної спрямованості студентів медичного університету. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія*. Вінниця: ТОВ «Планер», 2008. Вип. 25. С. 200-205.

59. Ткалич М. Г. Етапи та особливості особистісно-професійного розвитку в управлінській діяльності. *Проблеми сучасної психології*. 2016. № 2. С. 130-137.

60. Ткалич М. Г. Психологія гендерної взаємодії персоналу організацій: дис. докт. психол. наук: 19.00.10. Київ, 2016. 500 с.

61. Ткалич М. Г., Шутько Д. О. Основні підходи до вивчення феномену самоактуалізації особистості в зарубіжній психології. *Проблеми сучасної психології*. 2013. № 1. С. 65-71.
62. Українська психологічна термінологія: словник-довідник /за ред. М.-Л. А Чепи. Київ: ДП “Інформаційно – аналітичне агентство”, 2010. 302 с.
63. Федоришин Б. О. Психолого-педагогічні основи професійної орієнтації: дис. д-ра пед. наук: 13.00.04. Київ, 1996. 380 с.
64. Чепелева Н. В. Самопроекування особистості у дискурсивному просторі: монографія. Київ: Педагогічна думка, 2016. 232 с.
65. Швець Д. В. Особливості особистісних проявів професійної деформації працівників поліції на різних етапах професіоналізації. *Проблеми сучасної поліцейстики: тези доп. наук.-практ. конф., 20 квіт. 2022 р.* Харків, 2022. С. 37-39
66. Шевченко Н. Ф. Дослідження професійної спрямованості майбутніх психологів. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія»*. 2013. №1(5). С. 95-101.
67. Шевченко Н. Ф. Особливості трансформаційних змін у смисловій сфері фахівців на початковому етапі професіоналізації. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. 2015. Вип. 50. С. 346-354.
68. Шендерук В., Данчук Ю. Формування стресостійкості працівника підрозділу МВС України в умовах воєнного часу. С. 197-200. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/23852/1/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D0%BA%D1%81_%D1%80%D0%B5%D0%B4_02.06.23_p198-201.pdf (Дата звернення: 01.10.2023)
69. Щербакова І. М. Психологія праці: теоретичні і методологічні основи наукових досліджень: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2014. 144 с.

70. Шерман М. І. Професійна спрямованість фахівців: дефініції та структура в педагогічному дискурсі. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Педагогічні науки*. 2019. Вип. 88. С. 162-168.

71. Яремчук С. В. Формування професійно-психологічної спрямованості особистості майбутнього вчителя: дис... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 1999. 171 с.

72. Яценко Т. С., Глузман А. В. Методология глубинно-коррекционной подготовки психолога. Днепропетровск: Инновация, 2015. 396 с.

73. Adigüzel Z., Kuloğlu E. Examination of the Effects of Emotional Intelligence and Authentic Leadership on the Employees in the Organizations. *International Journal of Organizational Leadership*. 2019. 8 (1). P.13–30.

74. Bondarenko A. F., Fedko S. L. Socio-cultural competence of a present-day counselor: current prospects and future challenges. *PSYCHOLINGUISTICS*, 2017. №21(1). P. 23-40. URL: <https://psycholing-journal.com/index.php/journal/article/view/39> (Дата звернення: 09.10.2023)

75. Lukat Ju., Margraf Ju., Lutz R., Van der Veld W.M., Becker E.S. *Psychometric properties of the Positive Mental Health Scale (PMH-scale)*. *BMC Psychology*. 2016. № 4(1). URL: <https://www.researchgate.net/publication/293807917> (Дата звернення: 09.10.2023)

76. Maslow A. G. Motivation and personality. URL: <https://www.eyco.org/nuovo/wp-content/uploads/2016/09/Motivation-and-Personality-A.H.Maslow.pdf> (Дата звернення: 11.10.2023)

77. Robert J. Sternberg. *Cognitive Psychology*. 4 th. ed. N.Y.: Wads worth Publishing Company, 2005. 688 p.

78. Zegers C. A., Gonzales K., Smith L. M., Pullen C. H., De Alba A., Fiandt K. The psychometric testing of the functional, communicative, and critical health literacy tool. *Patient education and counseling*. 2020. 103(11). P. 2347-2352. <https://doi.org/10.1016/j.pec.2020.05.019>.

79. Zheng M., Jin H., Shi N., Duan C., Wang D., Yu X., Li X. (2018). The relationship between health literacy and quality of life: a systematic review and meta-analysis. *Health and Quality of Life Outcomes*. 2018. 16. P. 201. <https://doi.org/10.1186/s12955-018-1031-7>

80. Whiteford H.A, Degenhardt L, Rehn J, et al. Global burden of disease attributable to mental and substance use disorders: findings from the global burden of disease study 2010. *Lancet*. 2013. Nov 9;382(9904):1575-86 doi:10.1016/S0140-6736(13)61611-6 CrossRef PubMed Web of Science Google Scholar

ДОДАТКИ

Додаток А.

Методика діагностики професійної спрямованості особистості (автор Б. Басс)

Методика складається з тексту опитувальника та бланка відповідей.

Респондентам пропонується відповісти на запитання опитувальника, який містить 27 суджень, на кожне з яких дається три відповіді (а, б, в). По-трібно вибрати одну з відповідей, яка найбільше відповідає дійсності, та записати її на бланку для відповідей у стовпчику «Найбільш привабливо». Потім слід обрати одну відповідь, яка найменше відповідає реальності та записати її на бланку для відповідей у стовпчику «Найменш привабливо».

Текст опитувальника

1. Найбільше задоволення одержую від:
 - а) схвалення моєї роботи;
 - б) усвідомлення того, що робота виконана добре;
 - в) усвідомлення того, що мене оточують друзі.
2. Якби я грав у футбол (волейбол, баскетбол), то прагнув би бути:
 - а) тренером, який розробляє тактику гри;
 - б) відомим гравцем;
 - в) обраним капітаном команди.
3. На мою думку, кращим педагогом є той, хто:
 - а) цікавиться учнями та має до кожного індивідуальний підхід;
 - б) зацікавлює своїм предметом так, що учні з задоволенням вивчають цей предмет;
 - в) створює в колективі таку атмосферу, у якій кожен учень може висловити свою думку.
4. Мені подобається, коли люди:
 - а) радіють за виконану роботу;
 - б) із задоволенням працюють у колективі;

в) прагнуть виконати свою роботу краще за інших.

5. Я бажав би, щоб мої друзі:

а) були доброзичливими та допомагали людям, коли це необхідно;

б) були вірними та відданими мені;

в) були розумними та цікавими.

6. Кращими друзями я вважаю тих:

а) із ким маю добрі стосунки;

б) на кого завжди можна покластися;

в) хто може багато досягнути в житті.

7. Найбільше мені не подобається:

а) коли в мене щось не виходить;

б) коли розладнуються стосунки з товаришами;

в) коли мене критикують.

8. На мою думку, дуже погано, коли педагог:

а) приховує свої антипатії до деяких учнів, насміхається та дразнить

їх;

б) викликає дух суперництва в колективі;

в) недостатньо добре знає предмет, який викладає.

9. У дитинстві мені найбільше подобалося:

а) проводити час із друзями;

б) відчуття виконаної справи;

в) коли мої вчинки схвалювали.

10. Я бажав би бути схожим на тих, хто:

а) досягнув успіху в житті;

б) справді закоханий у свою справу;

в) відзначається доброзичливістю і товариськістю.

11. Школа насамперед має:

а) навчати вирішувати завдання, які ставить життя;

б) розвивати індивідуальні здібності учнів;

в) виховувати риси, які допомагають встановлювати стосунки з людьми.

12. Якби я мав більше вільного часу, то використовував би його:

- а) для спілкування з друзями;
- б) для відпочинку;
- в) для самоосвіти та улюблених справ.

13. Найбільших успіхів я досягаю, коли:

- а) працюю з людьми, до яких відчуваю симпатію;
- б) маю цікаву роботу;
- в) отримую винагороду за свої зусилля.

14. Мені подобається, коли:

- а) інші люди поважають мене;
- б) я відчуваю задоволення від добре виконаної роботи;
- в) я маю час приємно спілкуватися з друзями.

15. Якби про мене написали в газеті, то краще було б, щоб:

- а) розповіли про якусь цікаву справу, пов'язану із навчанням, працею або спортом, у якій я брав участь;
- б) написали про мою діяльність;
- в) обов'язково розповіли про колектив, у якому я працював.

16. Найкраще я навчаюся, коли викладач:

- а) має до мене індивідуальний підхід;
- б) може зацікавити своїм предметом;
- в) колективно обговорює проблеми, що вивчаються.

17. Для мене не має нічого гіршого за:

- а) образу власної гідності;
- б) невдачу під час виконання важливої справи;
- в) втрату друзів.

18. Найбільше я ціную:

- а) успіх;
- б) можливості спільної праці;

в) здоровий глузд та інтуїцію.

19. Я не поважаю людей, які:

- а) вважають себе гіршими за інших;
- б) часто сваряться та конфліктують;
- в) заперечують все нове.

20. Приємно, коли:

- а) працюєш над важливою справою;
- б) маєш багато друзів;
- в) усім подобаєшся та викликаєш схвалення.

21. На мою думку, керівник повинен бути насамперед:

- а) доступним;
- б) авторитетним;
- в) вимогливим.

22. У вільний час я з цікавістю прочитав би книжки:

- а) про те, як знайти друзів та налагодити добрі стосунки з оточуючими;
- б) про життя відомих людей;
- в) про останні досягнення науки та техніки.

23. Якби в мене були здібності до музики, я бажав би бути:

- а) диригентом;
- б) композитором;
- в) солістом.

24. Я хотів би:

- а) вигадати цікавий конкурс;
- б) перемогти в конкурсі;
- в) організувати конкурс і керувати ним.

25. Для мене важливо знати:

- а) що я бажаю зробити;
- б) як досягнути мети;
- в) як організувати людей для досягнення мети.

26. Людина повинна прагнути до того, щоб:

- а) інші люди схвалювали її вчинки;
- б) передусім виконувати свою справу;
- в) її не можна було б критикувати за виконану роботу.

27. Найкраще я відпочиваю у вільний час, коли:

- а) спілкуюся з друзями;
- б) переглядаю цікаві фільми;
- в) займаюся своєю улюбленою справою.

Обробка результатів. Кожна відповідь у стовпчику «Найбільш при-вабливо» — 2 бали, відповідь у стовпчику «Найменш привабливо» — 0 балів, відповідям, що не потрапили в жодний стовпчик — 1 бал.

Бали, набрані за всіма 27 судженнями, додаються до кожного виду спрямованості окремо за наведеним нижче ключем.

Додаток Б

**Узагальнені результати діагностики психологів за методиками
на констатувальному етапі дослідження**

№	Спрямованість особистості	Тривожність		Агресивність		Фрустрація		Ригідність	
		бал	рівень	бал	рівень	бал	рівень	бал	рівень
1	на спілкування	9	серед	10	серед	16	вис	5	низ
2	на спілкування	11	серед	16	вис	3	низ	2	низ
3	на справу	10	серед	8	серед	12	серед	16	вис
4	на справу	3	низ	4	низ	14	серед	4	низ
5	на себе	18	вис	12	серед	11	серед	16	вис
6	на спілкування	12	серед	6	низ	15	вис	15	вис
7	на справу	20	вис	16	вис	18	вис	18	вис
8	на справу	5	низ	5	низ	10	серед	3	низ
9	на спілкування	18	вис	20	вис	12	серед	6	низ
10	на справу	12	серед	18	вис	9	серед	5	низ
11	на спілкування	16	вис	16	низ	8	серед	6	низ
12	на спілкування	19	вис	4	низ	11	серед	16	вис
13	на справу	10	серед	10	серед	16	вис	18	вис
14	на спілкування	9	серед	12	серед	12	серед	14	серед
15	на себе	12	серед	11	серед	18	вис	2	низ
61	на спілкування	20	вис	6	низ	16	вис	3	низ
17	на справу	18	вис	16	вис	20	вис	6	низ
18	на справу	20	вис	15	вис	10	серед	4	низ
19	на справу	17	вис	20	вис	13	серед	7	низ
20	на себе	20	вис	18	вис	10	серед	3	низ
31	на справу	18	вис	19	вис	18	вис	18	вис
32	на справу	9	серед	9	серед	8	серед	6	низ
33	на себе	11	серед	10	серед	11	серед	9	серед
34	на спілкування	20	вис	20	вис	12	серед	5	низ
35	на спілкування	18	вис	15	вис	20	вис	11	серед
36	на спілкування	20	вис	18	вис	16	вис	10	серед
37	на себе	17	вис	20	низ	15	вис	12	серед